

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi / Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 8, Sayı 22, Kasım 2021 / Volume 8, Issue 22, November 2021

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE SÜLEYMANİYE CAMİİ VE KÜLLİYESİ 1858-1859 YILLARI ONARIMI

Süleymaniye Mosque And Complex According To Archive Documents Repair Between 1858-1859

Makale Türü/Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 12.12.2020
Kabul Tarihi/Accepted Date : 29.08.2021
Sayfa/Pages : 439-467
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2021.197>

İbrahim YILMAZ

(Öğr. Gör. Dr.), İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul / Türkiye, e-mail:
ibrahim.yilmaz@medipol.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0952-528X>

Doğan YAVAŞ

(Dr. Öğr. Üyesi), Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa / Türkiye, e-mail: dogany@uludag.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8232-7995>

Atıf/Citation

Yılmaz, İbrahim-Yavaş, Doğan, "Arşiv Belgelerine Göre Süleymaniye Camii ve Külliyesi 1858-1859 Yılları Onarımı", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 8/22, 2021, s. 439-467.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 8, Sayı 22, Kasım 2021.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 8, Issue 22, November 2021.

ISSN: 2148-5704

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE SÜLEYMANİYE CAMİİ VE KÜLLİYESİ 1858-1859 YILLARI ONARIMI

Süleymaniye Mosque And Complex According To Archive Documents Repair Between 1858-1859

İbrahim YILMAZ, Doğan YAVAŞ

Öz: Osmanlı coğrafyasının en büyük külliyesi olan Süleymaniye, zamanının ileri teknolojisi ve fikirleriyle inşa edilmiş klasik dönem Osmanlı mimarisinin simge eseridir. Kanuni Sultan Süleyman tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilen Süleymaniye'nin mimari, teknik ve sanatsal özellikleri ile yapım süreçleri konusunda önemli araştırmalar yapılmasına karşın, bu eserin korunmasında ve günümüze ulaşmasında yapımı kadar önemli olan onarım etkinlikleri hakkında yeterli çalışmalar yapılmadığı görülmektedir. Bünyesindeki binalarda, özellikle külliye merkezinde yer alan camide; ana mekân hacmi, geometrisi ve boyutlarında değişikliklere neden olacak herhangi bir müdahalenin yapılmadığı bilinmekle beraber, tarihsel süreç içinde çeşitli zamanlarda, değişik nedenlere bağlı olarak farklı boyutlarda onarımlar gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın amacı, Süleymaniye Külliyesi'nde 19. yüzyılda yapılmış onarımlar içinde en geniş kapsamlısı olan ve daha önceki araştırmalarda da yer almayan 1858-1859 yılları arasında gerçekleştirilmiş onarım etkinliği konusunda bilgi sahibi olmaktır. Araştırmada, Osmanlı arşivlerinden elde edilen bu onarımla ilgili hazırlanmış keşif defterlerinin incelenmesi sonucu ortaya çıkan bilgiler, yerinde yapılan tespit çalışmalarıyla da karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Süleymaniye Külliyesi'nde gerçekleştirilen bu onarım sırasında iç mekânda, minarelerde, dış avluda, Kanuni ve Hürrem Sultan türbelerinde kapsamlı onarım çalışmalarının yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, cami avlusunda bir muvakkithane ile Kanuni Türbesi'ndeki türbedar odası gibi yeni ek mekânların da bu onarım esnasında inşa edildiği saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Süleymaniye Külliyesi, Osmanlı mimarisi, Kanuni Sultan Süleyman, Mimar Sinan, onarım

Abstract: Süleymaniye, the largest complex in the Ottoman history, is the symbol of Classical Ottoman architecture, built with the advanced technology and ideas of its time. Although significant research has been made on the architectural, artistic, and technical features and the construction process of the Suleymaniye Mosque, which was built by Mimar Sinan with the decree of Suleyman the Magnificent, it is seen that there are not enough studies conducted on the repair activities, which are as essential as its construction in the preservation and permanence of this work. Though it is known that there was no intervention that would cause changes in the volume, geometry, and dimensions of the main space in the buildings within the Suleymaniye Complex, particularly in the mosque located in the center of the complex, various repairs were carried out at different times depending on different reasons in the historical process. The purpose of the study was to obtain information about the repair activity carried out between 1858-1859, which was the most comprehensive among the repairs made in the Suleymaniye Complex in the 19th century and was not included in previous research. In the study, the information obtained as a result of the examination of the reconnaissance notebooks prepared for this repair obtained from the Ottoman archives was evaluated by comparing them with the on-site detection studies. In this repair carried out in the Süleymaniye Complex, it was determined that extensive repairs were made in the interior of the mosque, the minarets, the outer courtyard, and the tombs of Suleyman the Magnificent and his wife, Hurrem Sultan. Moreover, it was determined that new additional spaces such as muvakkithane in the courtyard of the mosque and the tomb keeper room in the tomb of Sultan Suleyman the Magnificent were built during this repair.

Key Words: Süleymaniye Complex, Ottoman architecture, Suleiman the Magnificent, Sinan the Architect, repair

Giriş

Osmanlı mimarisinin simge yapılarından ve 16. yüzyılın en büyük mimari eseri olan Süleymaniye Camii ve Külliyesi, 1550-57 yılları arasında Kanuni Sultan Süleyman tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilmiştir. Süleymaniye bir cami olmaktan çok, kurumlaşmış bir sosyal düşünce ve bütün bir tarihi özümseyen bir imgedir. Yalnızca bir Osmanlı Külliyesi olmayan Süleymaniye'nin art anlamı da çok güçlüdür. Osmanlı İmparatorluğu'nun fiziki gücünü gösteren görüntüsünün ve imgesel gücünün yanında, İmparatorluğun yüksek imajını ve İslam dininin hâkimiyetini göstermesi yönünden de etkisi büyüktür. Devletin simge yapısı özelliği taşıyan Süleymaniye, aynı zamanda Kanuni Sultan Süleyman'ın da gücünün bir yansımasıdır.¹ Osmanlı döneminin bu en büyük külliyesi; caminin yanında eğitim merkezi olması, imareti, şifhanesi, çevresindeki Ağa Kapısı ve Eski Saray gibi yapıları, sultanların cuma namazları için çok sık gelmeleri, çarşı bölgesine yakınlığı, Haliç'e bakan dış avlusu, Evliya Çelebi'nin de dediği gibi dünyayı seyreden olağanüstü konumuyla İstanbul yaşamının odaklarından biridir. Süleymaniye, aynı zamanda Osmanlı mimarlık tarihinin en büyük şantiye organizasyonlarından biriyle gerçekleştirilmiştir. Osmanlı klasik dönemi yapım tekniğinin en üst düzeyini ve yapı ekonomisini belgelediği gibi, Osmanlı kent yaşamında büyük sultan vakıflarının sosyal ve simgesel rolünü açıklaması açısından da eşsiz bir tanıktır.

Süleymaniye, yüz dönüme yayılan Fatih Külliyesi'nden daha küçük bir alan üzerine kurulu olmasına rağmen, binaların birbiriyle ilişkileri ve arazi üzerindeki yerleşmelerinde topoğrafyanın doğal yapısına uygun biçimdeki tasarımıyla, Fatih Külliyesi'nin geometrik yerleşim planına göre daha gelişmiş bir şema göstermektedir. Bu durum, mimari tasarımla birlikte şehir bölge planlamasında da ulaşılan ileri seviyeyi göstermektedir. Ayrıca, külliyenin merkezini oluşturan caminin mimarı tarafından "*kalfalık eserim*" diye tanımlanarak vurgu yapılması bu yapıyı daha da öne çıkarmaktadır. Süleymaniye Camii mimari, estetik, strüktür, akustik ve malzeme teknolojisi gibi pek çok alanda yapılan çalışmalara esin kaynağı olmuştur.

Süleymaniye Külliyesi, inşa edildiği 16. yüzyıldan bu yana değişik zamanlarda irili ufaklı birtakım onarımlar görmüştür. Bu çalışmada Osmanlı arşivlerindeki belgeler üzerinde yapılan çalışmalara dayanarak mimarlık tarihimizin en önemli eserlerinden biri olan İstanbul Süleymaniye Külliyesi'nde cami ile birlikte külliyenin diğer yapılarında 1858-1859 (H 1274 / 75) yılları arasında gerçekleştirilen ve ilk yapımından sonraki en maliyetli ve en kapsamlı onarım etkinliği incelenmiştir. Araştırmanın, o dönem onarımlarında kullanılan idari teknikler, inşaat malzemelerinin cinsleri, tedarik şekilleri ve işçilik ücretleri konusunda restorasyon, mimarlık tarihi ve koruma yönetimi bilimlerine katkı koyması hedeflenmektedir.

Süleymaniye Külliyesi ve Onarımları

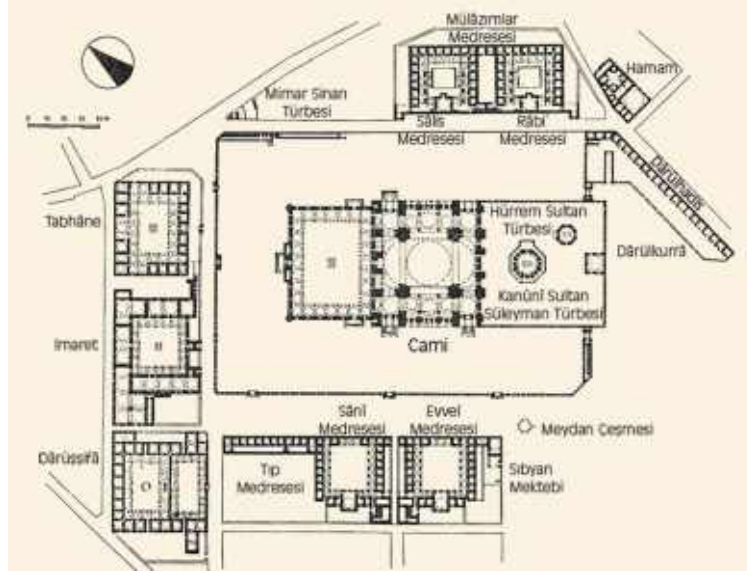
Kaynaklarda, Süleymaniye Külliyesi ve içinde yer alan caminin inşaatına temel atma töreni esas alınarak 27 Cemaziyevvel 957 (13 Haziran 1550) tarihinde başladığı ve 15 Zilhicce 964 (9 Ekim 1557) günü tamamlandığı belirtilmektedir.² Bu tarihler külliyenin merkezi olan caminin taç kapısında bulunan kitabede verilen tarihlerle de örtüşmektedir.³ Külliye, altmış üç buçuk dönümlük bir alana yayılmış ve kentin tümünün ihtiyaçları göz önüne alınarak inşa

¹ Suphi Saatçi, *Eminönü Dokusuna Sinan'ın Katkısı*, ed. Fatih Sadırlı (İstanbul: 1. Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı, 2006), 182.

² Caminin ve külliyedeki diğer yapıların başlangıç ve bitiş tarihleri konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ancak caminin taç kapısında yer alan kitabesinde; "el-Bidâyetü fî evâhir-i Cemâzi'l-ülâ li-seneti seb'a ve hamsîne ve tis'a mieti ve'n-nihâyetü fî evâhir-i Zî'l-hiceti'l-harâm li-seneti erbaa ve sittine seb'a mieti" yazmaktadır. Buna göre, cami inşaatına 27 Cumâde'l-ülâ 957, (13 Haziran 1550 cuma günü) temel atılarak başladığı ve 15 Zilhicce 964 (9 Ekim 1557) günü tamamlanarak ibadete açıldığı belirtilmektedir.

³ Suphi Saatçi, "*Temelden Aleme İnşaat Süreci*" Bir Şaheser: Süleymaniye Külliyesi, ed. Selçuk Mülayim (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2007), 58.

edilmiştir.⁴ Külliye'nin yerleşeceği alanın batı kısmının çok eğimli olması büyük bir problem iken, alanın Haliç, Galata ve Boğaz'a hâkim oluşu yer seçiminde önemli bir neden olmuştur. Ancak, seçilen alanın İstanbul'un haritasında merkezi bir konumda olmayışı ve yakın çevresinden fark edilmemesi yerleşimdeki tek handikap idi.⁵ Külliye binaları; cami, biri tıp medresesi olmak üzere beş adet medrese, darüşşifa, darülhadis, darülkurra, imaret, tabhane, sıbyan mektebi, üç adet türbe, hamam ve kütüphaneden oluşmaktadır (Şekil 1).⁶

Şekil 1. Süleymaniye Külliyesi Planı

Mimar Sinan'ın, diğer külliyelerde olduğu gibi, Süleymaniye Külliyesi'nde de tasarladığı yapıları arazinin durumuna göre ele aldığı görülmektedir. Cami, külliye'nin hedef yapısıdır. Caminin dış avlusunu yapay bir düzlüğe oturtan Sinan, külliye bütünlüğünü oluşturan diğer birimleri de araziye uyacak şekilde farklı kotlar üzerine inşa etmiştir. Batıdaki daha az meyilli alana sıbyan mektebini, ayrıca evvel, sani, darüşşifa ve tıp medreselerini yerleştirirken, alt kısımlarda ise dükkânları tasarlamıştır.⁷ Dolayısıyla yapılar alanın zorlayıcılığı dikkate alınarak konumlandırılmıştır. Külliye'yi oluşturan yapılar topluluğu içinde yalnızca iç avlusu ile birlikte cami ve türbelerin oturduğu kot meyilli değildir. Rabi medresesi ve hamamın karşısında yer alan avlunun oturduğu platformun altında yer alan dükkânlar, aynı zamanda bir istinat duvarı özelliğindedir.⁸ Darülhadis medresesi ise, caminin güney duvarının önündeki hazirenin seviyesine kadar yükseltilerek uzunlamasına plan hâlinde yerleştirilmiştir. Dükkânlar, evvel ve sani medreselerinin alt kısmında yer almıştır. Mimar Sinan'ın kendi türbesi ise, iki sokağın kesiştiği noktada üçgen oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Mimar Sinan Türbesi'nin aksi istikametinde biraz daha aşağı kotta Süleymaniye Hamamı yer almaktadır. Arazideki yüksek meyil ve temel kazılarının uzaması nedeniyle Kanuni Sultan Süleyman'ın pek memnun kalmadığı bilinse de, durumu kabullendiği de aşikârdır.⁹ Evliya Çelebi; Tahtakale, Siyavuş Paşa

⁴ H. Gökçen Akgün, "16. YY. Osmanlı Kenti İstanbul'da Kent İçi Konumlarına Göre Mimar Sinan'ın Külliye Gruplarında Yer Seçimi Etmenlerinin Tespiti ve Analizi" (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi 2005), 38.

⁵ Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion Konstantinopolis*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 2004), 246.

⁶ Selçuk Mülâyim, "Süleymaniye Camii ve Külliyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi* 38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010), 115.

⁷ Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi* (İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yay., 2007), 277.

⁸ Turgut Cansever, *Mimar Sinan*, (İstanbul: Albaraka Türk Yay., 2005), 171.

⁹ Wolfgang Müller Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ülker Sayın (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2007), 466.

Sarayı, Yeniçeri Ağası Sarayı, Küçükpazar Sarnıcı, İmaret, Kurşunhane, Bimarhane ve Ağa Mektebi setlerinin tamamının Süleymaniye Camii'nin temellerini oluşturduğunu söyler.¹⁰ Bu bağlamda Süleymaniye Külliyesi, değişik işlevleri olan farklı yapı tiplerini bir arada planlayan geleneksel külliye kavramının ilk sırada gelen örneklerinden biridir (Resim 1).¹¹

Resim 1. Süleymaniye Külliyesi Görünüşü

Süleymaniye Külliyesi'nde planın merkezinde yer alan caminin silüetini, temel yapı elemanlarından kubbe, kemer ve uçan payandalar oluşturmaktadır. Merkezî kubbe kible ekseninde iki yarım kubbeyle, yarım kubbelerin etekleri birer eksedrayla beslenir ve yan sahnalar beşer küçük kubbeyle örtülerek caminin üst örtü sistemi oluşur.¹² Cephede kubbeyi taşıyan birincil eleman olan kemer duvarları ve kubbe kasnağı, aynı zamanda orta mekâna ışık sağlayan çok sayıda pencere ile hafifletilmiştir. Cami, genişliği ve yüksekliği yaklaşık aynı olan bir gövdeye sahiptir. Büyük kubbe dış ölçüleri 61x70 m olan dikdörtgen bir kitlenin ortasında dört fil ayağı üstünde yükselir. Merkezî kubbenin çapı 27,40 m, yüksekliği ise yaklaşık 50 m'dir.¹³ Cami içerisinde kubbe, yan kubbe ve kemer bağlantıları pandantiflerle yumuşatılmıştır. Mukarnaslar, yarım kubbe ve eteklerindeki kubbe geçişleri ile yan kısımlardaki kubbe geçişlerinde yer almaktadır.¹⁴ Cami iç mekânda yapım ve bitirme malzemeleri; taş, tuğla, sebu ve künk gibi pişmiş toprak malzemeler ile harçlar, sıva ve boya katmanları, cam, alçı ve ahşap olarak özetlenebilir. Cami iç hacminde taş yüzeylerin üzeri ise sıva ve bezemelerle kapatılmıştır.

Süleymaniye Külliyesi'nin 19. yüzyılda sırasıyla 1840, 1844, 1845, 1847, 1870, 1873 yıllarında çeşitli onarımlar gördüğü kaynaklarda yer almaktadır.¹⁵ Özellikle Cami, 19. yüzyılın ilk yarısında geleneksel süsleme üslubunun yerine Batı tarzında yapılan onarımlarla farklı bir bezeme uygulamasına sahip olmuştur. Bu tarihlerde yapılan onarımlar İstanbul'da bulunan ve

¹⁰ Murat Sav, "Süleymaniye Camii ve Çevresinin Arkeotopografyası ve Mimar Sinan'ın Alan Seçimi", *Vakıf Restorasyon Yıllığı Dergisi* 3 (2011): 77.

¹¹ Beyaz Tarih, "Süleymaniye Camii" *Beyaz Tarih*, erişim tarihi: 24.03.2020, <https://www.beyaztarih.com/ansiklopedi/suleymaniye-kulliyesi>.

¹² Zühre Sü Gül vd., "Geçmişten Günümüze Süleymaniye Camii Akustiği" *Megaron Dergisi* 9 (3), (2014): 202, erişim tarihi: 18 Haziran 2019, <https://www.megaronjournal.com>

¹³ Selçuk Mülayim, a.g.e., s. 117.

¹⁴ İhsan Mungan, *Strüktür Çözümü*, Bir Şaheser Süleymaniye Külliyesi, Ed. Selçuk Mülayim (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2007), 76.

¹⁵ Zehra Su Gül vd., "Süleymaniye Camii Akustiği", 203.

çeşitli çalışmalar yapan Fossati Kardeşlere atfedilmektedir.¹⁶ Bazı kaynaklarda, Süleymaniye Camii'nde 1830-1880 yılları arasında özellikle Fossati Kardeşler tarafından yapılan onarımlarda kubbe sıvalarının alçı ile onarıldığı, kubbelerde bulunan sebuların kapatıldığı ve tezyinat için alçı macun çekildiği belirtilmektedir.¹⁷ Ancak, Süleymaniye Camii'nde Fossati Kardeşlere atfedilen bu onarımlarla ilgili bilgi veren herhangi bir belge bulunmamaktadır. Fossati Kardeşler 20 Mayıs 1837 tarihinde İstanbul'a gelmiş, 1858 tarihinde de İstanbul'dan ayrılmıştır. Fossatilerin İstanbul'da kaldıkları süre içinde üstlendikleri en önemli onarım işi 1847 yılında başlayıp 13 Temmuz 1849 tarihinde tamamladıkları Ayasofya'nın onarımıdır.¹⁸

Cumhuriyet döneminde Süleymaniye'de gerçekleştirilen ilk onarım, 1940'lı yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılmış olup bu onarımda ağırlıklı olarak revaklı avluda çalışmalar yapılmıştır. 1955-60 yıllarında yine Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarım çalışması yapılmış, bu onarımda yalnızca ana kubbede pencere üst kotuna kadar olan barok usulü kalem işleri boyanarak kapatılmıştır.¹⁹ 1961-1967 yılları arasında cami hariminde gerçekleştirilen restorasyonda ise, duvarlarda 19. yüzyıla ait bezemeler raspa edilip sıva altından çıkan bezemelerin izleri değerlendirilmiş, özgün olduğu tespit edilen bu bezemeler kısmen ortaya çıkartılarak yeniden canlandırılmıştır. Bu şekilde orta kubbe dışında Cami 16. yüzyıl karakterine yeniden kavuşturulmuştur.²⁰ 19. yüzyılda yapılan onarımlardan yalnızca Cami ana kubbesi ve mihrabın sağında bulunan kubbede Batı tarzındaki süsleme üslubu günümüze ulaşmıştır. 1955-60 yılları ve sonrasında yapılan onarımlarda sıva malzemesi olarak çimento ve alçı içerikli harçlar kullanılması özgün yapıya zarar vermiştir. Bu onarımların bazısında orijinal bezemeler kısmen veya tamamen yok edilmiş, bazen de yeni sıva, badana ve boya tabakaları altında bırakılmıştır. Eskisini taklit eden ya da dönemin zevki doğrultusunda yapılan yeni bezemeler yapının sahip olduğu özgün atmosferinin değişmesine neden olmuştur.²¹ Süleymaniye'de 2007-2010 yılları arasında yapılan restorasyon çalışması ise, camide ve revaklı avluda yapılan onarımları içermektedir. Bu onarımda öncelikle Cami ana kubbesinde tespit edilen çatlaklar enjeksiyon uygulaması yapılarak kapatılmıştır. Ana kubbede yapılan raspalar sonucu ortaya çıkartılan 16. yüzyıla ait özgün bezemeler, izleri değerlendirilerek yeniden canlandırılmıştır. Caminin doğu cephesinde bulunan üç şerefeli minarenin şerife peteklerinde, külahlarında ve alemlerinde onarım ve sağlamlaştırma çalışmaları yapılmıştır. Bunun yanında, eser genelindeki çimento esaslı sıva ve bezeme yüzeyleri temizlenerek, bu yüzeylerde özgününe uygun hazırlanan harçlar kullanılarak onarımlar yapılmıştır. Kündekârî kapılar, pencere kepenkleri ve dolap kapaklarında; sağlamlaştırma çalışmalarının yanında eksik olan kısımlar da aslına sadık kalınarak tamamlanmıştır. Ayrıca caminin kubbesinde bulunan 15 cm ağız genişliğinde, 45 cm uzunluğunda 256 adet küpün (sebu) iç mekâna bakan ve önceki onarımlarda kapatılmış ağızları da özgün durumuna uygun olarak yeniden açılmıştır.²²

Süleymaniye Külliyesi 1858-1859 Yılları Onarımı

Süleymaniye Külliyesi'nde 1858-1859 tarihleri arasında yapılan onarım için önce birinci keşif yapılmış, ancak caminin tamiri sürerken birinci keşifte öngörülemeyen birçok tamire muhtaç mahallin de onarılması amacıyla ikinci bir keşif daha yapılmıştır. Birinci keşif caminin iç mekânında yapılan onarımları, ikinci keşif ise caminin minarelerinde, Hürrem ile Kanuni Sultan Türbelerinde ve dış mekânda yapılan onarım işlerini ve harcamaları içermektedir.

¹⁶ Ahmet Ersen vd., "Süleymaniye Camii 2007-2010 Yılları Restorasyonu ve Restorasyon Kararları", *Vakıf Restorasyon Yıllığı Dergisi* 3 (2011): 9.

¹⁷ Zehra Su Gül vd., "Süleymaniye Camii Akustiği", 203.

¹⁸ Semavi Eyice, "İstanbul'da İlk Telgrafhane-i Âmire'nin Projesi (1855)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 34 (1984): 64.

¹⁹ Ahmet Ersen vd., "Süleymaniye Camii Restorasyonu", 9.

²⁰ Beyhan Erçağ, "Mimar Sinan'ın Kalfalık Eseri Süleymaniye Camii", *İlgi Dergisi* 22(54) (1988): 8.

²¹ Ahmet Ersen vd., "Süleymaniye Camii Restorasyonu", 9-10.

²² Ahmet Ersen vd., "Süleymaniye Camii Restorasyonu", 20-1.

Birinci Keşfe Göre Cami İçinde Yapılan Onarımlar

Süleymaniye Külliyesi'nin ana binası olan Caminin, 29 Eylül 1858 (20 Safer 1275) tarihinde başlayan onarımına ait ilk keşifte, onarımın 896.639,5 kuruşa mal olacağı tahmin edilmiş ve binanın önemine binaen münakasa yani eksiltme usulüne gidilmeden hazine tarafından emanet yoluyla tamir edilmesi benimsenmiştir. Onarım işine bina emini olarak tamirat müdürü el-Hâc Ahmed Efendi tayin edilmiştir. Ayrıca, onarım esnasında yapının orijinal görünümünün asla değiştirilmemesi de özellikle istenmiştir (Belge 1).²³ Bu husus, abidevi nitelikli sultan yapılarına her dönem çok değer verildiğini bu gibi yapıların tamir ve onarımlarında hassas davranıldığını da göstermektedir.

Süleymaniye Camii onarım harcamaları hakkında bilgi veren MVL.d 834/18.4.1 numaralı arşiv belgesinde (Belge 1) işçilik masrafları da belirtilmiştir. Belgede, onarımın başladığı 29 Eylül 1858'den, 24 Ekim 1859 tarihine kadar 1.469.607 kuruş işçilik ücreti ödendiği, 24 Ekim 1859'dan 3 Aralık 1859 tarihine kadar da 176.740 kuruş daha ödeneceği belirtilmektedir. Böylelikle 58 haftalık zaman zarfında ödenecek işçilik miktarı 1.646.347 kuruş olarak hesaplanmıştır. Aynı belgede, caminin üst örtü sisteminin tamir için kurşun ve kömür alımı için de 369.500 kuruş ödendiği belirtilmektedir. Bu harcamaların toplamı 2.015.847 kuruştur.

Cami onarımıyla ilgili bilgi veren MVL.d, 834/18.1.1 numaralı belgede, harimdeki tüm kubbe ve beden duvarları ile diğer mahallerin sıva ve badanası ile nakışlarının yenilenmesi için bundan önce iskele kurulmadan yalnız seren ve salıncak ile yapılması keşif olunmuş ise de bu şekilde yenileme işlerinin mümkün olmayacağı belirtilmektedir. Bu nedenle, cami içinde kurulacak iskele için sal kalası, nemçe kebelesi, kebîr kırnata, raçule, dürine terniketi, seren, beylik kalası ve güvertelik latası gibi kereste malzemelerinin miktarı çıkartılmış, bu malzemelerin bedeli olarak Keresteci Seyyid Abdülkadir'e, Hacı Ali Efendi ve beş Ermeni tüccara 277.574 kuruş ödenmiştir. Otuz kat üzerine yapılması planlanan iskelenin kurulum işleri için de üstadiye, çivi vesaire bedeli olarak 109.500 kuruş sarf edilmiştir (Belge 2).²⁴ Bu şekilde harim içinde kereste ile iskele kurulması işleri için toplam 387.074 kuruş ödenmiştir.

Birinci keşfin, MVL.d, 834/18.2.1 numaralı diğer belgesinde, Cami'nin 1536 zira (1152 m) uzunluğundaki dökme havale camları, çerçevelerinin alçı döküm işleri için camcı ustasına, yalnız alçıyla döküm masrafı olarak beher zirası²⁵ 50 kuruştan 76.800 kuruş ödendiği belirtilmektedir. Söz konusu alçı döküm işleminden sonra çeşitli boyuttaki pencerelerin etrafının kalın meşe çerçevelerle kaplanması, köşelerinin lama demiriyle sabitlenmesi ile ortalarında dört köşe demirden kuşaklık yapılması ve yerlerine yerleştirilmesi, ayrıca etrafının ketenli harçla derz ve taş perdahlama yapılması, iç tarafının sıvanması ve dış tarafının beyaz yağlı boya ile boyanması için işçilik ücreti de dâhil, 1799 zira 12 parmak (1349,5 m) hesaplanan uzunluğun beher zirasına 90 kuruştan 161.955 kuruş ödeme yapılmıştır (Belge 3).²⁶

²³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vâlâ Riyaseti Defterleri (MVL.d)*, Dosya No: 834, Gömlek No: 18.4.1, Tarih: 27 Rabiulevvel 1276 (24 Ekim 1859), "Süleymaniye Camii-i Şerifi'nin muhtâc-ı ta'mir olan mahalleri keşf ve muâyene olunarak sekiz yük toksan altı bin altı yüz otuz dokuz buçuk guraşa defteri terkîm ve takdîm olunmuş ve cami-i şerif-i mezkûr hayrât-ı cesîme ve ma'âbid-i kadîmeden olduğu cihetle munâkasa usûlüne gidilmek uyamayacağından hazînece mu'temed me'mûrî ve mücerreb kalfa ma'rifetiyle nizâmının müsaâdesi olduğu üzere emâneten ta'miri husûsî bi'l-istîzân hey'et-i kadîmesini aslâ tagyîr itmek şartıyla emâneten tesviyesi husûsına irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne müteallik ve erzân buyurularak cânib-i hazînedan ta'mirât müdîri İzzetlü el-Hâc Ahmed Efendi ta'yinle mübâşeret olunarak iki yüz yetmiş beş senesi Saferu'l-hayrının yigirminci gününden (29 Eylül 1858), iki yüz yetmiş altı senesi Rabiulevvel yigirmi yedinci gününe (24 Ekim 1859) şimdiye değin hafta-be-hafta me'mûr-ı mumaileyh tarafından takdîm olunmuş olan icmâller mücebince amele ucûrâtı ve kerâste ve eşyâ-i sâire-i lâzime bahâ[sı] olarak virilmiş olan masârifâtın mikdârını mübeyyin defteridir".

²⁴ BOA, *MVL.d*, 834/18.1.1, Tarih: 27 Rabiulevvel 1276 (24 Ekim 1859).

²⁵ Bir zira 76 cm'dir.

²⁶ BOA, *MVL.d*, 834/18.2.1, Tarih: 27 Rabiulevvel 1276 (24 Ekim 1859).

Bu şekilde pencerelerin alçı döküm masrafı ve etrafının yenilenmesi için toplam 238.755 kuruş sarf edilmiştir. Bu keşif belgesiyle Süleymaniye Camii'nin vitraylı pencere revzen kasalarının bu onarım sırasında tamamen yenilendiği ortaya çıkmaktadır (Resim 2).

Resim 2. Süleymaniye Camii'nin Alçı Kasaları Yenilenen Vitraylı Pencerelelerinden Örnekler

İkinci Keşfe Göre Yapılması Gereken Onarımlar

Süleymaniye Camii'nin tamiri sürerken birinci keşifte belirlenemeyen birçok tamire muhtaç mahallin de onarılabilmesi için ikinci bir keşif daha yapılarak sarf edilecek meblağın belirlenmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle yine uzman memurlar ve kalfalar marifetiyle ikinci bir keşif daha yapılarak tamir edilmesi gereken yerlerin tahminî giderleri belirlenmiştir. İkinci keşfe ait, 12 Mayıs 1859 (9 Şevval 1275) tarihli, MVL.d, 834/18.9.1 numaralı arşiv belgesi; caminin minareleri ve üzerindeki alemler ile Kanuni ve Hürrem Sultan Türbelerinin kubbeleri üzerinde yer alan alemlerde yapılan onarımları içermektedir (Belge 4).²⁷

1. Minarelerin Onarımı

Süleymaniye Camii'nin iki ve üç şerefeli minare külahları tamamen harap vaziyette olduğundan bu külahların kurşunları kaldırılıp çürüyen ahşap kaplamalarının sökülerek yeniden yapılması ihtiyaç hâline gelmiştir. Külahların milleri için büyük terenget sereni kullanılacak, peteklerin üzerine merdiven tahtasından çember tabanı döşemeli, üzeri mizga sereninden mavralı, karaağaç levhalarından tablalı sekiz arşınlık payanda yapılacaktır. Külahların dış yüzünün kaplaması için de sarût tahtası kullanılacaktır. Mevcut kurşunlar eritilerek tekrar levhalar hâlinde dökülecek ve eksik miktarlar tamamlanarak külahlar kurşun ile kaplanacaktır. Yine mevcut alemler bakırcı marifetiyle tamir edilecek ve yeniden yaldızlanarak yerlerine konulacaktır. Minarelerin gövdeleri, şerefeleri ve petekleri mermer badanasıyla boyanarak yenilenecektir. Bu onarımın üç adet külâh milleri 7500 kuruş, külâhların onarımı 40.500 kuruş, dört adet alemin tamiri ve tezhibiyle mahallerine yerleştirilmesi 4000 kuruş, minarelerin badanası 24.350 kuruş olmak üzere toplam 76.350 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır (Resim 3).

²⁷ BOA, MVL.d, 834/18.9.1, Tarih: 9 Şevval 1275 (12 Mayıs 1859), “Cennet-mekân Sultan Süleyman Hân tâbe serah hazretlerinin câmi-i şerîfiyle teferruâtının ba'zı mahalleri ta'mîre muhtâc olduğundan bundan akdem bi'l-keşf bir kıt'a mübâşeret sûreti mücebince ta'mîrlerine mübâşeret olunmuş ise de keşf-i mezkûrda hayli mahaller dâhil-i defter olmamış olduğundan bu def'a dâhil-i keşf olub der-dest-i ta'mîr olunan mahalleriyle kezâlik dâhil-i keşf olub henüz mübâşeret olunmayan mahaller ve bunlardan mâ'adâ ta'mîri elzem olan mahallerin başka başka keşfi zımında me'mûr-ı mahsûs ve mütefennin kalfalar irsâliyle mahallinde bi'l-muâyene keşf ve mesâha olunarak mikdâr-ı masâriflerini mübeyyin terkîm olunan keşf-i evvel defteridir.”

Resim 3. Süleymaniye Camii'nin Onarım Gören İki ve Üç Şerefeli Minareleri

Minareler ve parmaklık gibi taş oymalı ve işlemeli şerife korkuluklarının bazı mahalleri de kırılmış olduğundan yine aslına uygun bir şekilde yenilenmesi 37.350 kuruş olarak hesaplanmıştır. Karadeniz (kuzey) tarafındaki iki şerefeli minarenin külahı harap vaziyette olduğundan, külah kaldırılarak kabarasına kadar yeniden yapılmış ise de vuku bulan fırtınalarda yıkılarak altındaki peteğe de zarar verdiği görülmüştür. Bu nedenle geride kalan petek mahalli de sökülerek köfeki taşıyla ve ince tarak tesviyeli, demir zıvanalı, kurşun bağlantılı, tepesi kabartma perde şekilli ve püskül sarkıtmalı, yüzü masif taştan kabartma kaval silmeli som mermerden yeniden petek inşa edilecektir. Yenilenecek bu peteğin 40.800 kuruşa mal olacağı hesap edilmiştir (Resim 4).

Resim 4. Peteği Sökülerek Yeniden İnşa Edilen Karadeniz Tarafındaki İki Şerefeli Minarenin Görünüşü.

Ayrıca, bahsedilen iki şerefeli minarede yenilenecek peteğin yıkımı için ikinci şerefeden petek tepesine kadar ahşap iskele kurulum masrafı 5940 kuruş, yıkım masrafı 5100 kuruş, yine aynı peteğin içine som köfeki taşıdan basamak yapımı 2400 kuruş, peteğin içine büyük serenden mîl konulması 2500 kuruş, külahının kurşun kaplaması 7200 kuruş, şerife tabanına köfeki taşıdan döşeme ve doldurma yapılması ücreti de 840 kuruş olarak hesaplanmıştır.

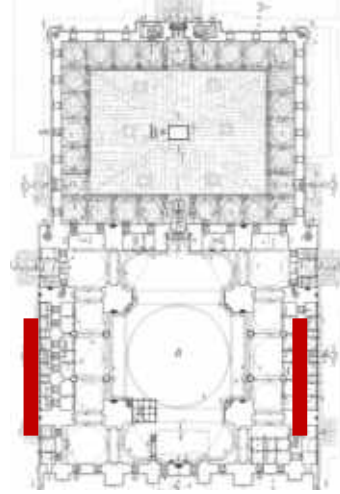
2. Cami ve Türbe Kubbeleri Üzerindeki Alemlerin Onarımı

Cami-i şerifin ana kubbesi üzerindeki büyük alemleri kararmış ve tamire muhtaç durumda olduğundan yerinden çıkartılarak, yerine dokuz zira (6,75 m) uzunluğunda serin dikmesi, karaağaç levhalarından çatma tabla konulması, bakırcı marifetiyle aleminin tamir edilerek yeniden tezhiplenmesi ve yerine konulmasına karar verilmiştir. Ayrıca, Cami'nin iki tarafındaki dört kubbe ile Kanuni ve Hürrem Sultan Türbelerine ait kubbelerin üzerindeki alemler de tamir edilip üzeri yıldızlanarak yerlerine konulacaktır. Bahsedilen kubbe alemleri için sarf edilecek toplam miktar 4900 kuruş olarak hesaplanmıştır.

MVL.d, 834/18.9.1.2 numaralı arşiv belgesinin ikinci sayfasında su yolları, su haznesi ve Cami tarafındaki helalarda yapılacak onarım çalışmalarına ait hesaplamalar yer almaktadır (Belge 5).²⁸

3. Su Haznesi Yapımı ve Su Yollarının Onarımı

İmaret kapısından kullanılacağı yere varıncaya kadar döşenmiş olan künkler harap vaziyette olduğundan, yeniden 72 adet kurşun boru döşenmesi 5040 kuruş, Bâb-ı Seraskerî tarafında bulunan helaların altı üstüne dolaşarak 18 adet borunun yenilenmesi 1170 kuruş, bu helaların köşesine temel kazılarak taş ve halis harçla rıhtımlı, üzeri tuğladan duvarlı, tavanı kemerli, içi tuğla tabanlı, parlak sıvalı ve lökün kalaylı, dışı da sıvalı su haznesi inşası 10.627,5 kuruş olmak üzere bu işlerin toplam 16.837,5 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır. Cami'nin iki tarafında sıralanmış abdest musluklarının zayıf taşlarının birleşme yerleri de su sızdırmakta olduğundan, bu kısımların macun ve lökün ile tamir edilmesi masrafı 500 kuruştur (Resim 5).

Resim 5. Caminin İki Tarafına Dizilmiş Muslukların Görünüşü ve Plandaki Yeri²⁹

Ayrıca, şadırvanın mermer tavanının birleşme mahallerinin tamir ve tanzimi 400 kuruş, nakliye ve hammaliyesi 2035 kuruş, yine caminin iki tarafında yer alan abdest musluklarının üzerindeki kurşun kaplamalı saçakların altındaki kaplamanın yarım derece kalas yaprağı ile onarılması ve tamamen boyanması işinin maliyeti 5125 kuruş hesaplanmıştır.

İkinci keşfe ait MVL.d, 834/18.10.1 numaralı arşiv belgesinde revaklı avlu, cami iç mekânında eksik kalan mahallerin onarımı ile dış avlu kapılarında yapılacak onarımın hesaplamalarını içermektedir (Belge 6).³⁰

²⁸ BOA, MVL.d, 834/18.9.1.2, Tarih: 9 Şevval 1275 (12 Mayıs 1859).

²⁹ Selçuk Mülayim, "Bir Külliye'nin Öyküsü", *Vakıf Restorasyon Yıllığı Dergisi* 3 (2011), 33.

4. Revaklı Avlu Onarımı

Şadırvan avlusunun beden duvarlarının içi ve dışıyla kubbelerinin iç kısımlarına sıva ve badana yapılması, sıvacıkâri nakışların yenilenmesi işlerinin maliyeti; 28 adet avlu revak kubbeleri 7401 kuruş, kubbe kemerleri 2268 kuruş, beden duvarları da 13.020 kuruş olmak üzere toplam 22.689 kuruş hesap edilmiştir. Caminin iç şadırvan avlusu kurşunları üzerlerinde bulunan köfekiden yapılmış som parmaklık ve küpeştelerinin bazı mahalleri kırılmış olduğundan, som parmaklıkların aslına uygun olarak köfekiden tamamlanması ve demir kenetler ile sabitlenmesi masrafı 1500 kuruş, küpeştelerin yenilenmesi masrafı 3100 kuruş olmak üzere bu işlerin toplam 4600 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır. Yine avlu revak kubbelerinin üzerindeki mermerden mamul alemlerin bazıları kırılmış ve kaybolmuş, bazıları da sadece kırık olduğundan diğerleri gibi özgün hâline uygun şekilde tamamlanıp ve kurşun ile bağlantıları yapılacaktır. Mermer alemlerin eksik olanların tamamlanması 8550 kuruş, hilalleri kırık olanların eklenmesi maliyeti de 10.150 kuruş olarak hesaplanmıştır.

5. Cami İç Mekânında Eksik Kalan Mahallerin Onarımı

Cami iç mekânında ana kubbenin etrafındaki kandillik yolunun demir korkulukları harap olduğundan, bunların kaldırılarak mevcut taban, küpeşte ve bağlamalarıyla, baklava ve sair şebekeler ve parmaklık yapımı maliyeti 38.362,5 kuruş çıkartılmış, ancak enkazın satışından elde edilen 3834 kuruş gelir düşüldükten sonra harcanacak miktar 34.528,5 kuruş olarak hesaplanmıştır (Resim 6).

Resim 6. Kubbe Eteğini Dolaşan Demir Korkuluklu Gezinti Mahalli

Mihrabın iki yanındaki üstlük pencerelerin özgün hâline zarar vermeden noksan olan camlarının tekmili ve alçıdan konturlarının tamiriyle tozlarının silinmesi için 10 adet pencere 20.100 kuruş, yine mihrabın üstündeki vitraylı büyük revzenlerin kaldırılarak, tamamen renkli ve yine alçı malzeme kullanılarak yenilenmesi ve yerlerine konulması, ayrıca aslına uygun 3 adet vitray yapımı maliyeti 17.000 kuruş hesaplanmıştır (Resim 7).

³⁰ BOA, *MVL.d.*, 834/18.10.1, Tarih: 9 Şevval 1275 (12 Mayıs 1859).

Resim 7. Süleymaniye Camii'nin mihrap üstü üçüz vitrayları

Cami hariminde üst ve alt kubbe ile sütun ve sair mahallerinde bulunan demir kirişlerin bağlanması ve yüzeylerine yağlı boya yapılması 1750 kuruş, mermer şebekelere sabitlenerek demirden kandil halkaların imali 3000 kuruş, mihrabın iki tarafındaki ve üstündeki oyma ve kabartma mahallerin icabı üzere perakende yaldız ile yenilenmesi maliyetinin 1200 kuruş tutacağı hesaplanmıştır.

Caminin tavşankâri³¹ tarzda yapılmış muhafaza kapılarının icabı üzere tamir edilmesi, eksik kakma sedeflerinin tamamlanarak yüzeylerine yağlı boya yapılması, yafta ve kuşaklarındaki yaldızların yenilenmesi 16.000 kuruş, bahsedilen kapıların yüzeyindeki pirinçten dökme peştüvân, yafta ve oyma tablaların ağartma ameliyesi ve noksanlarının mevcutlarıyla aynı şekilde tamamlanması; yafta ağartması 600 kuruş, eksiklerin tamamlanması 390 kuruş, peştüvânların ağartması 240 kuruş, peştüvânların tamamlanması 720 kuruş, oyma tablaların tamamlanması 1080 kuruş olmak üzere maliyetinin 19.030 kuruşa çıkacağı hesaplanmıştır.

Cami'nin büyük ayaklarındaki musluklardan birinin önüne mermerden bir adet korkuluk, diğerine ise bir tane taban ve bir tane de zank taşı³² konulması, ayrıca muslukların değiştirilmesi için mermer korkuluğu 475 kuruş, mermer tabanı 675 kuruş, mermer zank taşı 500 kuruş, muslukların değişimi 300 kuruş olmak üzere toplam maliyeti 1950 kuruş hesaplanmıştır.

Cami'nin mihrap duvarının iki tarafında ve Karadeniz tarafındaki zemin pencerelerinin bazılarının mermer söve ve eşikleri ile bazı başlıklar üzerindeki basma sütun mermerleri kırılmış ve iki adedinin de demir parmaklıkları dökülmüş olduğundan, kırılmış olan mahallerin etrafındaki som mermerleri fesih olunarak sütun ve demir parmaklıkları çıkartılacak, eskisinin aynısı uygulanarak mermerden avadanlık, silme söve ve başlıkları değiştirilerek demir parmaklıklar tamir edilip ve iki adedi yenilenerek yerlerine konulacaktır. Kaldırılacak som mermerler eskisi gibi köfekiden yapılacaktır. Som mermerlerin kaldırılması 2.512,5 kuruş, mermer sövelerin değişimi 17.587,5 kuruş, fesih olunan som mermerlerin eskisinin aynısı gibi yenilenmesi maliyeti de 12.500 kuruş hesaplanmıştır.

Cami'nin yalnız mihrabı ve minberinin mermer takımlarının ağartılması keşif olunmuş ise de diğer som mermerleri de kararmış ve cami tamir ve tezyin olunduktan sonra bunlar kaba görüneceğinden bunların da kösele ile ağartılması lazım gelmiştir. Büyük somaki sütunlu küçük

³¹ Kündekâri ahşap tekniğine "Tavşankâri" denilmesi şimdikiye kadar rastlanmayan bir durumdur.

³² Çeşmelere musluğun takıldığı ayna taşının diğer adıdır.

kemerleri, büyük kemerleri, oymaları, burçları, müezzin mahfilinin sütunları, müezzin mahfilinin korkuluğu, tabanları, büyük ayakların bitişiğindeki küçük mahfiller, iki taraftaki mahfillerin büyük sütunları, iki taraftaki mahfillerin korkulukları, kubbenin iki tarafındaki mahfil sütunları, kubbe sütunu, maksure korkulukları, şadırvan tarafı kubbesi, diğer kubbe kemerleri, zemin pencere söveleri, mahfil pencereleri, dolap sövelerinin ağartılması işçiliğinin yekûn olarak 63.150 kuruşa çıkacağı tespit edilmiştir.

Mihrap tarafındaki pencerelerin demir parmaklıklarının emsaline uygun bir şekilde imaliyle yerlerine yerleştirilmesi 29.300 kuruş olarak hesaplanmış, fakat hurda tunçların satılmasıyla elde edilecek 5220 kuruş bu rakamdan düşüldüğünde kalan miktar 24.080 kuruştur.

Caminin hariminde yer alan cevizden mamul tavşankâri, gayet musanna oymalı kürsünün bazı mahalleri bozulmuş olduğundan, tavşankâri tamiriyle yüzeyine cila sürülmesinin 3150 kuruşa, kürsünün önüne dolaptan taban ve kirişli döşemeli, etrafı çıkırıkçikâri parmaklık, silme, küpeşte ve boyalı maksure bölmesinin 1080 kuruşa, parmaklık ve küpeştesinin 480 kuruşa çıkacağı hesaplanmıştır (Resim 8).

Resim 8. Kündekâri Vaaz Kürsüsü ve Önündeki Maksure

Mihrabın iki tarafındaki ahşap maksurelerin etrafına çıkırıkçikâri³³ parmaklık ve küpeşte keşidesiyle birbirine eşit ve denk olması için bir tanesine aynı şekil üzere kiriş ve döşeme ilavesi; kiriş ve döşemesi 2 880 kuruş, küpeşte ve parmaklık 560 kuruş, maksurelerin bitişiğindeki diğer şebekelerin bazıları kırılmış ve bazı oymaları zayi olmuş olduğundan emsallerine uygun bir şekilde dökme demirden imal edilerek yerlerine konulması ve tamamen yağlı boya ile boyanması; noksan şebekelerin tamamlanması 768 kuruş, mevcut olanlara boya yapılması maliyeti ise 229,5 kuruştur.³⁴

Cami'nin demir pencerelerinin içlerine renkli mermer ve somaki parçalar konulması, döşemelerinin bazı mahalleri eskimiş olduğundan emsallerine uygun olarak macun ve harçla tanzimi 14.850 kuruş, mihrap tarafındaki çini kaplamaların bazı yerleri dökülmüş olduğundan yine eskilerine uygun çini konulması işinin maliyeti 500 kuruştur.

³³ "Çıkırık" adı verilen el tornasında çekilen ahşap malzeme.

³⁴ Bahsedilen maksureler kaldırılmış ve günümüze gelememiştir.

Hünkâr mahfili altındaki mermer sütun ve kemer kaplamalarının mermerlerinin ağartılması 1698 kuruş, mahfilin tavanına badana yapılması ve nakışlarının yenilenmesi 600 kuruş, mahfil-i hümayunun kafes bölmesi çürümüş olduğundan kaldırılarak iki tarafı tezhipli ve silmeli kafes inşası 3650 kuruş, mahfil ile beyler mahallinin ayrılması için yeniden taban ve sütun, iki tarafı bağdadi ve üçgen bölme inşası 2112,5 kuruş, bu mahallin iki tarafına altı ve üstü silmeli, iki tarafı boyalı kafes yenilemesi 3412,5 kuruş, mahfil-i hümayun mihrabı üzerinde yazılı âyet-i kerîmenin³⁵ yeniden mevcut mermerine hak olunarak üzerine yıldız tanzimi maliyeti 1 750 kuruştur. Yine aynı mahfilde pencerelerin üzerinde sıvanın üstüne yazılmış olan hadis-i şerif kabarmakta olup yazıların resmi alınarak yeniden mermer üzerine kazılması ve tezhiplenerek mahalline konulması bedeli 6000 kuruştur (Resim 9).

Resim 9. Hünkâr Mahfilinin Altındaki Bölüm ve Mahfil Mihrabı Üzerindeki Ayet-i Kerîme

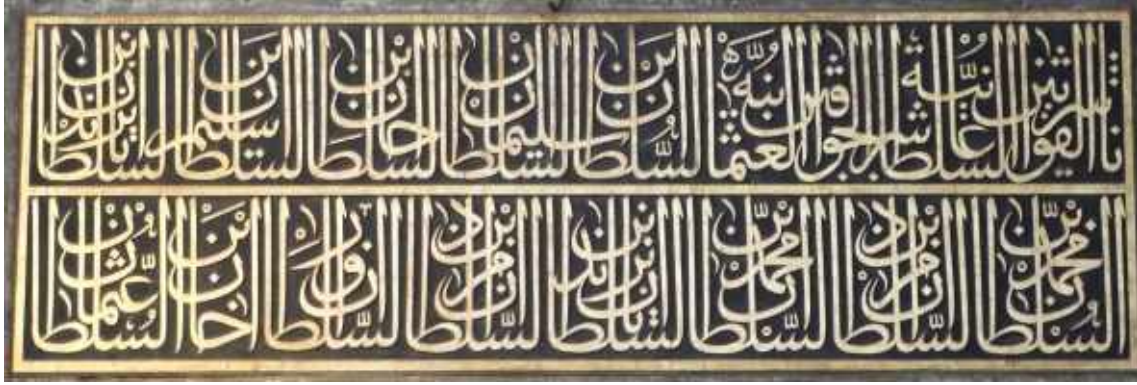
Mahfilin bir penceresinin dış mermer sövesi kırılmış olduğundan Cami'nin diğer zemin pencereleri gibi etrafı çıkartılıp demir parmaklıklar kaldırılarak sövenin eski şekliyle yenilenmesi 450 kuruş, mahfilin mihrap mermerleriyle duvar kaplamaları ve pencere sövelerinin ağartılması 665 kuruş, mahfilin köşesindeki eşya konulan ceviz kaplamalı dolap harap olduğundan yenilenmesi için 500 kuruş, buradaki renkli havale pencere çerçevelerinin aynısı olmak üzere eksik camlarının tamamlanması, alçıların tamiri, gubarlarının silinmesi ve nakışlarının tazelenmesi için 7000 kuruş, mahfil kubbesiyle iki taraf duvarlarındaki Acemkâri³⁶ nakışları kararmış ve tozlanmış durumda olduğundan silinmesi 14.640 kuruş, bir kat astar macun 2160 kuruş, ve iki kat boya ile aslı üzere tamamlanması 9000 kuruş, mahfilin duvarlarının üçgen yağlı boya ile boyanması maliyetinin 1 440 kuruş olacağı hesap edilmiştir.

Cami avlusundaki havuzun muhafaza duvarları yüzeylerine derz yapılması, badana yapılması, sövelerinin yenilenmesi 234 kuruş, çelikten mamul kayıtların yenilenmesi için de 247,5 kuruş olmak üzere maliyeti 481,5 kuruş hesaplanmıştır.

Cami'nin şadırvan avlusuna açılan kapısının dış yüzündeki mermer takımlarının ağartılması 2 340 kuruş, kapının iki tarafındaki kitabelerin zeminlerine siyah boya sürülerek yazıların tezhiplerinin yenilenmesi maliyeti 2575 kuruştur (Resim 10).

³⁵ “Fenâdethü'l-melâiketü ve hüve kâimün yusallî fi'l-mihrâb – Zekeriya mabette durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle nidâ ettiler” Âl-i İmrân Sûresi âyet 39.

³⁶ Rumi, palmet ve lotus gibi kalem işi, stilize bitkisel motifler.

Resim 10. Caminin Taç kapısı Üzerindeki Kitabe³⁷

Şadırvan avlusu etrafındaki mevcut pencerelerin bazı mahalleri kırılmış olduğundan caminin pencereleri gibi tamamlanıp bütün söve, başlık ve eşiklerin yenilenmesi 13.575 kuruş, pencere kanatlarının bazıları külliye çürümüş olduğundan, kalın doğramadan ve aslına uygun olarak kanatların yenilenmesi ve cevizi renkte boyanması, diğerlerinin de icabı üzere tamiri, yafta ve kuşaklarının yaldızlanması ve cevizi renkte boyanması; yaldızların yenilenmesi 9600 kuruş, tamiri ise 2880 kuruş hesaplanmıştır.

Şadırvanın taç kapısının iç ve dış mermer takımlarının ağartılması 2370 kuruş, bahsedilen taç kapı ile avludaki diğer iki kapı külliye harap ve çürümüş olduğundan, sökülmeleri ve özgün tavşankâri kapıların özgünüyle aynı olarak çatma doğramalı ve demirden büyük kilitli, iki tarafı cilâlı bir şekilde yeniden yapılması 18.712,5 kuruş, şadırvan avlusundaki sütunların alt ve üstlerindeki tunç çemberlerin boyanması işlerinin maliyeti 567 kuruş olarak hesaplanmıştır (Resim 11).

Resim 11. Şadırvan Avlusundaki Mermer Sütunların Tunç Bilezikleri

Bahsedilen şadırvan kapısının üstünde ve iki tarafında yer alan üstteki ve alttaki müezzin odalarının kârgir duvar ve kemerleri kararmış olduğundan sıva ve badana yapılarak zeminlerine ahşap döşeme yapılması, demir parmaklık, cam ve çerçeve ile kanatlarının yeniden inşası, kapı üstünde bulunan iki adet odanın iki tarafındaki kapıların mevcut taş sövelerine sabitlenerek demir parmaklık yapılması 360 kuruş, cam ve çerçeveleri 360 kuruştur. İkinci kattaki iki adet odanın merdivene açılan kısmında dolaptan çatma çerçeve imali ve yollarının rıhtımı 550 kuruş, kademeli merdiven inşası 600 kuruş, bu odaların kârgir döşemeleri üzerine latadan giriş, Venedik tahtasından döşeme inşasının maliyeti 1680 kuruş, yine bu odalara latadan giriş, kalas

³⁷ “Nâşiru’l-kavseyni’s-sultâniye âşiru’l-hâkâni’l-Osmâniye es-Sultân Süleyman Hân bin es-Sultân Selim bin es-Sultân Bâyezîd bin es-Sultân Mehmed bin es-Sultân Murad bin es-Sultân Mehmed bin es-Sultân Bâyezîd bin es-Sultân Murad bin es-Sultân Orhan bin es-Sultân Osman”.

yaprağından yağlı boyalı basma tavan yapımı 1680 kuruş, bu odaların dökülmüş sıvalarının yenilenmesi ve mevcutları çentilerek ketenli mermer ile sıvanmaları 2520 kuruş, mevcut taş sövelere sabit olunarak pencerelerine meşeden cam çerçeve inşası 1140 kuruş, bu odaların birbirinden ayrılması için latadan kuşaklı tahtadan bölme inşası 375 kuruş, bu bölmenin iki tarafında kapı mahallerine neccarkâri kapıların inşası 150 kuruş, kurşun üzerine açılan kapı mahallerinin çatısına kadar som duvar 800 kuruş, üzerine yaldızlı parmaklık 450 kuruş ve cam çerçeve inşası 150 kuruş, üçüncü kattaki odaların zeminlerine kiriş ve döşeme inşası 1440 kuruş, buraya da diğer odalar gibi kirişli tavan inşası 1440 kuruş, pencerelerine cam ve çerçeve inşası 1350 kuruş, bahsedilen odaların bir adedinin tavan sıvası dökülmüş olduğundan yeniden halis harçla tavan sıvasının yenilenmesi ve duvarlarının tamamen mermer badana yapılması için iki odanın duvar sıvası 2520 kuruş, tavan sıvası 260 kuruş, duvarlarıyla kemer yüzeylerinin bütünüyle sıvanması 1152 kuruş olmak üzere toplam maliyeti 18.977 kuruş hesaplanmıştır.

Şadırvan avlusunun ortasındaki sebilin bir tarafındaki mermer sütun ile sebilin aynası ve saçağı kırılıp yerinden oynamış olduğundan sökülerek diğerleri gibi ortası şebekeli, mermerden oyma avadanlıklı ayna ve saçak inşası 1750 kuruş, mevcut olup yerlerinden hareket etmiş mermerlerin sökülmesi, yerlerine yerleştirilmesi ve bütün yüzeylerinin ağartılması 575 kuruş, mevcut mermerin ağartılması 805 kuruş, şebeke parmaklıklarına boya sürülmesi 75 kuruş, sebilin kurşun döşemeli çatısı harap olduğundan sökülmesi ve yeni dünyadan taban, dolaptan payanda, latadan mertekli, samanlı çamur döşenerek eksikliği de ilave edilerek mevcut kurşunun çatı mahalline döşenerek çatının yenilenmesi 1215 kuruş, kurşun 360 kuruş, eksik kurşun ilavesi 600 kuruş, mevcut alemin tamiri ve tezhiplenerek yerine yerleştirilmesi 1000 kuruş, etrafına silme ve kabartma ve boyalı saçak inşası 1150 kuruş, demir şebeke parmaklık 200 kuruş, diğer alemin tezhibiyle mahalline konulması 1000 kuruş olmak üzere toplam maliyeti 8730 kuruştur.

Şadırvan avlusundaki 20 adet iç, 20 adet dış pencere ile camideki 38 adet pencere ve mahfildeki 28 adet pencerenin iç ve dış sövelerinin kösele ile ağartılması maliyeti toplam 14.025 kuruş tutmuştur. Cami'nin dış meyyit muhafaza duvarları satırlarına badana, pencere parmaklıklarına da yağlı boya yapılması maliyeti 19.575 kuruştur. Şadırvan avlusunun kemer ve sütunlarının demir kirişlerinin boyanması 1002 kuruş, şadırvan avlusunun büyük kapısıyla (Resim 12)³⁸ karşısındaki Cami'nin taç kapısı üstlerinde yazılı ayet-i kerimelerin (Resim 13)³⁹ zemininin siyah renk ile boyanması ve yazılarının tezhiplenmesi 4 500 kuruş, şadırvanın kebir kapısının iç yüzeyinin üstündeki ayet-i kerime yazısının mevcut mermerine hak olunarak üzerinin yaldızlanması maliyeti 1500 kuruş hesaplanmıştır.

Resim 12. Avlu Taç kapısı İç Yüzündeki Ayet-i Kerime

Resim 13. Cami Taç kapısındaki Ayet-i Kerime

³⁸ “Kâle’llâhu tebâreke ta’âlâ ve’llezînehum alâ salâatihim yuhâfîzûn ulâike fi cennâtin mükremûn sadaka’llahu’l-azîm.

³⁹ “Kâle’llâhu tebâreke ta’âlâ hâfîzû ala’s-salavâti ve’s-salâti’l-vustâ ve kûmû lillâhi kânîtin sadaka’llahu’l-azîm.

Caminin dış meyyit kapısı üzerindeki kayyum odasının; döşemelerinin yenilenmesi için kullanılacak latadan giriş ve Venedik tahtasının maliyeti 335 kuruş, cam ve çerçevelerinin yenilenmesi maliyeti 400 kuruş, sıvalarının yenilenmesi ve badanası 400 kuruş olmak üzere toplam maliyeti 1135 kuruş hesaplanmıştır. Meyyit Kapısı'nın bitişiğindeki mermer oyma şebeke parmaklıkların bazıları kırılmış olduğundan bunların özgün hâli ile yenilenmesi maliyeti ise 6687,5 kuruş olarak hesaplanmıştır (Resim 14).

Resim 14. Avlu Kapısı Üzerinde Kayyum Odası

6. Dış Avlu Kapılarının Onarımı

Cami-i Şerif'in dış avlu muhafaza kapılarının eşikleri kırıldığından bunların kaldırılarak eskisi gibi mermerden yenilenmesi 9750 kuruş, kapıların kanatları külliye harap ve çürümüş olduğundan hepsinin çıkarılarak karaağaç kerestesiyle yeniden yapımı ve iki yüzünün boyanması, demir kilit takımlarının onarımı 22.441,5 kuruştur.

İkinci keşfin MVL. 834/18.10.2 numaralı arşiv belgesi; Kanuni Sultan Türbesi, Hürrem Sultan Türbesi, çamaşırhane, helalar, tabutluk ve dükkânlar ile Karadeniz tarafındaki üç şerefeli minarenin yarısından sonraki kısmının yeniden yapımı, onarım sırasında yapılan muvakkithane ve havuz tarafında yer alan Darü'l-Muallimîn Mektebinin onarımı, ayrıca; Cami harimindeki çeşmelere, şadırvana, abdest musluklarına ve helalara giden suyuollarının tamiri için yapılan hesaplamaları içermektedir (Belge 7).⁴⁰

7. Kanuni Sultan Süleyman Türbesi Onarımı

Kanuni Sultan Süleyman türbesinin avlusuna açılan yolun iki başında bulunan mevcut kapıların mermer eşikleri kırık durumda olduğundan eski taşların çıkarılarak aslına uygun bir şekilde eşik yapımı 1250 kuruş, bahsedilen yolun üzerinde bulunan asma çardağı eskimiş ve bir tarafının da demir parmaklığı olmadığından mevcut set duvarı üzerindeki köfeki taşı üzerine, demir kenet ve kurşun ile sabitlenmiş taban keşidesiyle iki tarafına bir parmak dört köşe demirden sütunlar dikilerek üzeri demir kirişli üçü bir kantarlık lama demirinden üç sıra kuşaklı ve yağlı boyalı asma çardağı inşası; Köfeki kırma som tabanı 6400 kuruş, demir sütunları

⁴⁰ BOA, MVL.d, 834/18.10.2, Tarih: 9 Şevval 1275 (12 Mayıs 1859).

13.500 kuruş, taban ve kuşak kirişleri ise 14.105 kuruştur. Türbe avlusunun Karadeniz tarafındaki köşesinde bulunan kabristanın taban keşidesi ve demir parmaklık ile türbeden ayrılması işleri için; köfekiden taban 425 kuruş, demir parmaklık 1470 kuruş, mermer korkuluklardan kırık olanlarının yenilenerek yerlerine yerleştirilmesi 1000 kuruş, türbedar odası arkasındaki kabristan etrafına yarım derece taş ilavesi ve halis harç kullanılarak duvarın yenilenmesi 4270 kuruş olmak üzere toplam 42.420 kuruş hesaplanmıştır.

Kanuni Türbesi'nin sofası üzerinde bulunan bağdadi tavanların sıvası dökülmüş olduğundan tamamen sıva raspa yapılarak halis harçla sıvanması 1692 kuruş, ayrıca türbenin yanında yer alan türbedar odası bitişiğindeki aralık mahalline ilave olarak yeniden bir oda yapılması kararlaştırılmıştır. Bu odanın inşaatı için, temel kazılarak horasan harç ile moloz taştan temel duvarları yapılacak, duvarların üzerine dört buçuk metrelik ahşap direkler konularak kiremit kaplı yeni bir çatı yapılacaktır. Tek katlı yapılması planlanan odanın tavanı latadan kirişler, tahta yobralıktan mertekler kullanılarak kalas yaprağından basma tavan inşa edilecek, üzeri yağlı boya ile boyanacaktır. Odanın bölmeleri, döşemesi, pencere doğraması, yük dolabı ve kapısı Venedik kerestesinden imal edilecektir. Türbedar odasının inşaatında; taş temel duvarları için 540 kuruş, ahşap bölmeler için 1837,5 kuruş, çatı ve tahta tavan için 1755 kuruş, kitabesi için 315 kuruş, odanın bir adet penceresinin ahşap doğrama kanat ile kapıya tahvil için de 330 kuruş olmak üzere odanın maliyeti toplam 4.777,5 kuruş hesaplanmıştır.

Türbenin avlusu etrafındaki ihata duvarlarının iki tarafına badana, demir parmaklıklarına da yağlı boya yapılması 3645 kuruş, türbeye giden ana yolun bir tarafına, üçer parmak arayla dört köşe demirden harbe başlı ve kuşaklı, yıldız perçinli kurşun ile sabitlenmiş yağlı boyalı demir parmaklık yapımı 26.100 kuruş, türbe avlusundaki kabristan etrafındaki ahşap parmaklıklar çürümüş olduğundan tamamen kaldırılarak diğerleri gibi kurşun ile sabitlenmiş demir parmaklık inşası 21.600 kuruş, bu mahalde köfeki taşından basamakların bazıları eksik olduğundan bunların özgün hâline göre tamamlanması 9450 kuruş, türbenin pencerelerine meşeden mamul cam çerçevesi yapımı 4900 kuruş ve türbenin dış cephelerinin badana ile boyanması 300 kuruş olmak üzere bunların toplam 65.995 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır.

Türbenin iç ve dışındaki som mermer sütunlar ile dışını çevreleyen som mermer korkulukların ağartılması 17.372,5 kuruş, dışarıdaki mermer sütunlardan bazılarının başlıkları kırık vaziyette olduğundan asılları gibi yenilenmesi 4200 kuruş, bahsedilen sütun başlıkları üzerindeki kemer demirlerinin başlarını bağlamak için mevcut somaki kemerlerden kırılanların özgün hâline uygun yenilenmesi 2700 kuruş, duvar üzerine köfeki taşından taban yenilenmesi 2625 kuruş, türbenin alçıdan dökme havale pencere çerçevelerinin camideki gibi söve ve demir kayıt ve kuşaklamalı olarak yeniden inşası 8563 kuruş, bu pencerelerin demir tel kafeslerinin icabı üzere tamiri ve boyanması 915 kuruş, türbe kapısının etrafının dış kısmındaki derzleri dökülmüş olduğundan halis harçla derzlerinin yenilenmesi 240 kuruş, türbenin saçaklarıyla kubbelerinde döşenmiş olan kurşunlardan bazıları harap durumda olduğundan bunların sökülmesi, eritilip yeniden dökülerek eksiklerinin ilavesiyle yerlerine kaplanması 720 kuruş, türbenin çift cidarlı kubbesinin üst döşemesi harap durumda olduğundan, dolaptan kiriş ilavesiyle döşeme inşası 750 kuruş olmak üzere toplam 38.085,5 kuruş hesaplanmıştır.

Türbenin muhafaza kapısının bir adedinin kemerinde bulunan somakiler harap olduğundan emsali gibi yenilenmesi 620 kuruş, türbe kapısının üzerindeki mevcut saçağın cüzi tamiriyle boyasının tazelenmesi 560 kuruş, kapı üzerinde mevcut kemerli pencerelerin cam çerçevesinin yenilenmesi 600 kuruş, mevcut sütunların bileziklerine boya sürülmesi 210 kuruş, türbe kapısı önündeki doğrama bölmelerine boya yapılması 575 kuruş, iç havale pencerelerinin elvan camlarıyla alçıların icabı üzere tamiri 6533 kuruş, zemindeki pencere kanatlarının yağlı macun ile tazelenmesi 4350 kuruş olmak üzere bu işlerin toplam maliyetinin 13.448 kuruş olacağı hesaplanmıştır.

8. Hürrem Sultan Türbesi Onarımı

Haseki Sultan Türbesi'nin dış cephesindeki kaplama mermerlerinin birleşme yerlerinin macun ile tamir ve tesviye edilerek yüzeylerine yağlı boya sürülmesi 428 kuruş, yazılarının tezhiplenmesi de 6425 kuruş tutmuştur. Bahsedilen türbenin kubbe ve saçakları üzerinde döşenmiş kurşun levhaların bazılarının eritilmesi ve tekrar dökümü için 1476 kuruş, eksik kalan kısımların ilave edilerek yerlerine kaplanması için 960 kuruş, türbenin dışındaki havale pencerelerin alçıdan dökme çerçevelerinin camideki gibi yenilenmesi için 7350 kuruş, türbenin kubbesi etrafında halis harç ile silme derzlerin yenilenmesi 165 kuruş, türbenin içindeki havale elvan ve mücessem çerçevelerin yerinden sökülmeden mahallinde camcı marifetiyle icabı üzere tamiriyle tanzimi için 2100 kuruş, zemin pencerelerinin mevcut kanatlarının tamiriyle yüzeylerine cevizi boya sürülmesi 121,5 kuruş, demir parmaklıklarına adi boya yapılması 240 kuruş, türbenin iç mekânda duvar yüzeylerine beyaz badana yapılması 678 kuruş, zemin pencere çerçevelerinin bağlanması 240 kuruş, duvar içlerindeki mevcut bazı dolaplar çürümüş olduğundan içi bölmeli, yüzeyi doğrama ve cevizi boyalı kanat ile dolapların yenilenmesi 630 kuruş, mevcut bazı dolapların ise icabı üzere tamiri ve yine cevizi boya ile boyanması 157,5 kuruş, muhafaza kapısının tavşankâri marifetiyle tamir olunarak yüzeyinin yağlanması 1500 kuruş, türbenin içindeki sedef ve tavşankâri sandık ve çekmece gibi mahfazalara frengi kilit ve anahtar konulması 150 kuruş, türbe kapısının ön yüzeyiyle üzerinin saçak doğrama bölmelerine boya yapılması 405 kuruş türbenin dış som duvarı sathına badana yapılması 792 kuruş, her iki türbenin zemin pencerelerinin dış mermer sövelerinin bazı mahalleri kırıldığından cami ve şadırvan avlusunun pencere söveleri gibi perakende mermerden söve ve başlıkların yenilenmesi 8850 kuruş olmak üzere, Hürrem Sultan Türbesi onarım maliyetinin toplam 32.668 kuruşa çıkacağı hesaplanmıştır.

9. Çamaşırhane Onarımı

Türbelerin yakınında yer alan çamaşırhanenin ocağı, tekne, musluk ve zeminin kapak döşemeleri harap olduğundan yenilenmesi için yarım derece yeni taş ve moloz harç ile tuğladan ocak inşası 1500 kuruş, çamaşırhane zeminine ocak taşı kapağından harç ile döşeme inşası 2520 kuruş, yine çamaşırhanenin suluğunun açılarak tahliyesi ve mevcut kapağının harç ile mahalline konulması 135 kuruş, bu mahaldeki muslukların bitişiğine, rıhtımlı temeli üzerine yeniden mermer tekne konulması 900 kuruş, çamaşır seddi inşası 150 kuruş, burada mevcut su haznesi üzerine noksanı ilave olunarak harç ile kiremit bastırması 30 kuruş, iki tarafına harç ile derz yapılması 135 kuruş, bu mahalde mevcut helaya köfekiden bir adet basamak ve eteklik konulması 600 kuruş, sövesiz bölmeden kapısının yenilenmesi 111,5 kuruş, köfekiden söve ve başlık inşası 280 kuruş, yine bu mahalde bulunan su maslağının üzerine köfeki taşından çatma söve yapılması 120 kuruş, demir kapak konulması 20 kuruş, su haznesinin kapısına yine köfekiden söve konulması 270 kuruş, buradaki odanın döşemesi harap vaziyette olduğundan feshedilerek yeniden Venedik tahtasından döşeme yapılması 350 kuruş, cam ve çerçevenin yenilenmesi 560 kuruş, duvarlara ve kemerlere badana yapılması 144 kuruş olmak üzere toplam çamaşırhane onarımının toplam maliyeti 7825,5 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Türbe'nin çamaşırhanesi bitişiğindeki sundurmanın çatısı da tamamen harap olduğundan, çatının kaldırılarak mevcut taşıyıcılar üzerine çifte dolaptan sütunlar koyularak, orta kirişinden tabanlı mastardan mertek, Bartın nukuş kaplı olarak eksiklerin tamamlanması ve kiremit döşeli, tahta latadan kiriş, kalas yaprağından basma tavanlı ve yağlı boyalı sundurma çatının yenilenmesi 3600 kuruş, çamaşırhanenin yakınına Ayancık kirişinden taban yapılması ve üzerine boyalı parmaklık konulması maliyeti de 1725 kuruş hesaplanmıştır.

10. Helaların Onarımı

Bab-1 Seraskeri tarafında bulunan helaların altı üstüne dolaşarak borularının yenilenmesi 1170 kuruş, bu helaların köşesine temel kazılarak yeniden taş ve halis harç ile radye üzerine tuğladan duvarlı ve tuğladan tabanlı, parlak sıva ve lökün kalaylı, dış yüzü de sıvalı su haznesi

inşası 10.627,5 kuruş olmak üzere toplam maliyeti 11.797,5 kuruş hesaplanmıştır. Cami'nin iki tarafındaki helaların kapı kayıtları çürümüş ve harap vaziyette olduğundan, latalarla kuşaklı ve bölmeli hâlinde yenilenerek içlerindeki derzler onarılacaktır. Kapı kayıtlarının yenilenmesi 1183 kuruş, derz yenilenmesi maliyeti ise 1545 kuruştur.

Karadeniz tarafında yer alan on üç adet helanın kapak döşemeleri harap olduğundan bunların kaldırılarak yarım derece kapak ilavesiyle döşemelerinin yenilenmesi 2080 kuruş, köfekiden tesviyeli takoz basamaklarının değiştirilmesi 5200 kuruş hesaplanmıştır. Bu helaların köfeki taşından mamul kapı söveleriyle başlıkların bazıları kırıldığından emsaline uygun olarak yine köfekiden tesviyeli zıvana, kurşun ile sabitlenecek sövelerin maliyeti 5005 kuruş, kemerlerinin yenilenmesi 1600 kuruş, yine bu helaların üzerlerindeki som kafa tahtaları kırılmış olduğundan üçte bir derece emsali gibi köfekiden avadanlıklı kafa tahtalarının yenilenmesi 4.612,5 kuruş, bu helaların gezinti mahalline yarım derece yeni kapak ilavesiyle döşemesinin yenilenmesi 4920 kuruş, gezinti seyir duvarı yüzündeki derzlerin yenilenerek badana yapılması 614 kuruş olarak hesaplanmıştır. Yine bahsedilen helaların som çatı döşemelerinin birleşme mahallerine harç ile derz yapılması 615 kuruş, demir yularlı muslukların tamamlanması 650 kuruş, bu musluklara çivi ile sabitlenecek silme yapılmasının maliyeti ise 130 kuruş olarak hesaplanmıştır.

11. Diğer Helaların Onarımı

Havuzun bitişiğindeki diğer helaların döşemelerinin yarım derece yeni kapak ilavesiyle yenilenmesi 1440 kuruş, köfekiden takoz basamaklarının değişimi 3200 kuruş, kapı söveleri 4095 kuruş, kemer ve başlık değişimi 1800 kuruş, köfekiden kafa tahtalarının yenilenmesi 1680, demir yularlı muslukların tamamlanması 540, bölmeden seyirleri 90, gezinti mahalli döşemesinin üçte bir derece kapak ilavesiyle yenilenmesi maliyeti 2187,5 kuruştur. Bundan başka seyir duvarının derzlerinin yenilenmesi ve badana yapılması 350 kuruş, çatısının derzlenmesi ve birleşme mahallerine harç ile derz konulması 337,5, bahsedilen helaların köşesindeki musluk seddi üzerinden havuz ile karışmamak üzere yeniden som köfekiden yüzlemeli ve üzeri benzerleri gibi som harpuştalı seyir duvarı inşası 7200 kuruş olmak üzere bu kısma ait onarım toplam maliyeti 22.920 kuruş hesaplanmıştır.

12. Tabutluk Onarımı

Cami'nin Karadeniz tarafındaki helaların yanında yer alan tabutluğun kapısının iki tarafındaki kayıtlar kesilerek düzeltildikten sonra çatma söve ile kapının yenilenmesi; somların kesilerek düzeltilmesi 180 kuruş, söve ile kapı 450 kuruş, kapının üzerindeki kafa tahtasının diğerleriyle aynı şekilde yenilenmesi 540 kuruş, buradan dökmecilere inen merdivenin kırılmış basamaklarının köfekiden yenilenmesi de 525 kuruş olmak üzere toplam maliyetin 1695 kuruşa çıkacağı hesap edilmiştir.

13. Dükkânların Onarımı

Cami-i Şerif'in Karadeniz tarafındaki dükkânların som duvarının üzerinde bulunan korkuluklar eskidiğinden mevcut taşlarıyla sökülmesi 192 kuruş, ince tarafı tesviyeli, altı ve üstü başlıklı ve avadanlıklı, aralarına yine türbedeki gibi demir parmaklıklı korkuluk inşasının maliyeti 43.950 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu dükkânlar üzerinde bulunan som taştan döşeme de harap olduğundan bunların da kaldırılarak yarım derece yeni kapak ilavesiyle ince tarafı tesviyeli halis harç ile döşemenin yenilenmesi maliyeti ise 99.840 kuruş hesaplanmıştır.

14. Karadeniz Tarafındaki Üç Şerefeli Minarenin Yeniden Yapımı

Birinci keşifte Cami-i Şerif'in minare külahlarının badanası ile şerefe korkuluklarının tamir ve yenilenmesine ait iş kalemlerinin maliyetleri hesaplanmıştır. Ancak, Karadeniz tarafındaki üç şerefeli minarenin en üstünden başlayarak ortadaki şerefe tabanının iki zira (152 cm) aşağısına kadar olan kısımlarda depremlerin etkisiyle oluşan hasarlardan dolayı yıkılma tehlikesi bulunduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle minarenin zeminden itibaren en üst noktasına

kadar iskele kurularak, iki adet şerefesi (ikinci ve üçüncü şerefeler) ile gövde ve petek kısımlarının yıkılıp yeniden yapılması ihtiyaç hâline gelmiştir. Yıkım işleminden sonra; köfeki taşından kabartma çember üzerine köfekiden ince tarak tesviyeli gövde yapılması, gövdenin üzerinde her iki şerefe için, demir ve kurşun bağlantılı oyma ve kabartma püskül sarkıtmalı döşeme yapılması, silmeli şerefe tabanı ve üzerine köfekiden som kademe ve babalar konulması, ayrıca som gövde üzerinde som petek altında köfeki taşından kademe ile oyma kafes yapılması, büyük terniketden mîl ve mûziga sereninden mavralı kurşun kaplama külah ile mevcut alemin tamir edilerek yerine konulması ve minarenin tamamının badana ile boyanarak aslına uygun şekilde yeniden tamamlanması gerekmektedir. Minarenin zemininden en üst noktasına kadar iskele inşası 25.000 kuruş, ikinci şerefe altından peteğe kadar gövde, şerefe ve peteğin yıkılması maliyeti 21.654 kuruştur. İkinci şerefe altının aslına uygun som gövdesi 36.600 kuruş, şerefe tabanı 105.750 kuruş, iki şerefe beyninin gövdesi 102.300 kuruş, şerefe tabanı 90.000 kuruş, üçüncü şerefeden külah altına çıkıncaya kadar som tabanı 42.525 kuruş, kurşun kaplamalı külahı 9750 kuruş, mevcut alemin mahalline yerleştirilmesi 250 kuruş, minarenin üç adet şerefesine köfekiden oyma kafes olarak emseline uygun korkuluk inşası 43.668 kuruş, mertekten mil konulması 2500 kuruş olmak üzere onarım maliyetinin 479.997 kuruşa çıkacağı hesaplanmıştır.

15. Onarım Sırasında Yapılan Muvakkithane⁴¹

Cami-i Şerif avlusunda münâsib bir mahalde inşası tensip buyurulan muvakkithane ebniyesi masrafı; muvakkithanenin dört duvarı ve bölmelerinin hafriyatının yapılması 3900 kuruş, kazılan yerlerin zeminine cedit taşı ve halis harç ile karışık, çifte kirişli ızgaralı kârgir rıhtım temeller inşası 5570 kuruş, temellerin üzerine köfekiden ince tarak tesviyeli, yüzeyi avadanlıklı ve silmeli, üstü yine avadanlıklı, som saçaklı beden duvarlarının inşası 14.700 kuruş, som saçak 26.000 kuruş, duvarların üzerine çifte kirişten taban döşemesiyle seren biçmesinden mahya ve makas, latadan mertek, Bartın nukuş kaplamalı, üzeri samanlı çamur ile sıvalı kurşun kaplamalı çatı inşası 21.570 kuruş, çatının altına serenden giriş, çemberden bağdadi halis harçla sıvalı etrafı kabartmalı silmeli tavan inşası 5110 kuruş, yeni dünyadan taban ve giriş seren biçmesinden döşeme inşası 3832,5 kuruş, pencere mahallerine demir şebekeli parmaklık inşası 24.960 kuruş, meşeden mamul avadanlık ve revganlı cam ve çerçeve inşası 8330 kuruş, mermer basamak ve eteklik ile maslakları 1500 kuruş, ikisi bir kantarlık saçtan demir mil ve iki tarafı boyalı kilitli ve halkalı doğrama demir kapı inşası 3200 kuruş, saatlerin altında mermerden işlemeli sütunlu ve üzeri Marmara mermerinden masa konulması 2400 kuruş, mermer sütunlar 500 kuruş, iki tarafı kârgir duvarlı, üzeri kapaklı hela lağımı inşası 1200 kuruş, nakliye, hammaliye ve diğer masraflar 12.277 kuruş olmak üzere muvakkithanenin yapım maliyeti 135.049,5 kuruş hesaplanmıştır.

16. Havuz Tarafında Yer Alan Darü'l-Muallimîn Mektebinin Onarımı

Mektebin cümle kapısı üzerinde döşeli kurşun levhalar zamanla harap olduğundan bunlar kaldırılacak, eksik kalan kısımlar da tamamlanarak yeniden kurşun döşenecek, saçağın etrafına da meşeden hatıl atılacaktır. Kurşun dökümü 1600 kuruş, yeni kurşun ilavesi 5700 kuruş, hatıl atılması maliyeti 525 kuruştur. Cümle kapısının kalkan duvarının yüzeyindeki çürüyen dışlık havale çerçevelerin yenilenmesi 2720 kuruş, çerçevelerin iki yüzüne yağlı boya yapılması maliyeti 340 kuruş hesap edilmiştir. Kurşunların üzerindeki icabı üzere kalem derz yenilemesi 220 kuruş, büyük döşemenin etrafındaki derzlerin onarılması ve rengamiz badana yapılması 1920 kuruş, zemindeki çerçevelerin ve kanatların bazı yerlerinin tamiri ve iki tarafına yağlı boya yapılması 480 kuruş, bu pencerelerin dışlarındaki demirden çerçevesel tel kafeslerin yenilenmesi 656 kuruş, demir parmaklıkların boyanması 150 kuruş, dolap kanatlarının yüzlerine yağlı boya yapılması 112,5 kuruş, pencerelerin etrafındaki mermer sövelerin iç ve dış yüzlerinin

⁴¹ Câmî-i şerîf avlusunda münâsib mahalle inşâsı tensîb buyurulan muvakkithâne ebniyesi masârifi; BOA, MVL.d, 834/18.10.2, Tarih: 9 Şevval 1275 (12 Mayıs 1859).

ağartılması 1465 kuruş, mektep dâhilindeki kubbe mahallinin bazı sıvalarının tamiri ve Cami-i Şerif'teki gibi nakışlarının yenilenmesi ve mermer badana yapılması 1156,5 kuruş, buradaki duvarın yüzeyinde bulunan mevcut sıvaların üzerine yağlı boya yapılması 288 kuruş, mektebin içinde yer alan kapıların serenlerinin yenilenecek üzerine balmumlu yağlı boya yapılması maliyeti 1320 kuruştur. Hoca efendiye mahsus olan iki taraf koltukların tamiri ve boyanması 120 kuruş, mektep kapısının iki tarafına yağlı boya yapılması maliyetinin 72,5 kuruş olacağı tespit edilmiştir.

Müdür efendiye mahsus odanın üzerindeki çatı çürüdüğünden bazı mertek, makas ve kapıların değiştirilmesi, eksiklerin tamamlanarak kiremit kaplamalı çatının tamiri 453,5 kuruş, müdür odasının ahşap bölmeleri çürümüş olduğundan bunların sökülmesi, bazı sütun, payanda ve dışı sarut kaplamalı içi bağdadi sıvalı ve mevcut demir parmaklık ve cam çerçevelerin yerlerine konulması ve bölmelerin yenilenmesi 2000 kuruş, müdür odasının tavanlı kapısına yağlı boya yapılması 212,5 kuruş, bu odanın bir tarafına yeniden ahşap kerevet yapılması 75 kuruş, odanın iç duvar sıvalarının yenilenmesi 261 kuruş, çatının üzerindeki dere mahalline ve kârgir yüzeyine yeniden kurşun kaplanması 435 kuruş, yine çatının kitabe saçağının bazı yerlerinin tamiriyle yağlı boya yapılması ve teneke oluk boruların yenilenmesi; boru 310 kuruş, boru 150 kuruş, sandık maliyeti 20 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Sofa ve avlu mahalli üzerindeki çatının tamiriyle kiremidin aktarılması ve mahyasına derz yapılması 870 kuruş, sofanın altındaki tavanın tamiriyle yağlı boya yapılması 768 kuruş, duvar yüzeylerinin sıvanması ve mermer badana yapılması 660 kuruş, buradaki sofada bir adet oda yapılması için bölme, döşeme ve işlemeli tavan yenilemesi ve boyası 487,5 kuruş, oymalı tavan döşemesi 1080 kuruş, bu odaya çıkmak için merdiven inşası 100 kuruş, avlu mahalline yeniden Malta taşı döşemesi maliyeti 1260 kuruş hesaplanmıştır.

Mevcut helaların kaldırılarak iç bölmeleriyle döşemelerinin inşası ve mevcut kapıların yerlerine konulması, kiremit aktarmasıyla çatının tamiri ve bir adedinin ahır hâline dönüştürülmesi 1650 kuruş, mevcut kapısına yağlı boya yapılması ve yeniden pirinç halka takılması 100 kuruş, mevcut kapının som mermer söveleri ve başlıklarının ağartmasıyla üzerindeki tezhipli yazının boya ile yaldızının tazelenmesi; mermer ağartması 210 kuruş, yazının tezhibiyle boya maliyeti 290 kuruştur.

Avlu mahallinde mevcut çerçevelerin tamiri ve demir parmaklıklara yağlı boya yapılması 445 kuruş, yeniden bir adet pabuçluk yapılması 125 kuruş, kubur ile ocak yenilemesi 500 kuruş nakliye, hammaliye ve diğer bazı masraflar ile birlikte maliyetin 2035 kuruş olacağı hesaplanmıştır. Darü'l-Muallim Mektebinin onarım maliyetinin toplam 33.343 kuruşa çıkacağı tespit edilmiştir.

17. Cami, Şadırvan, Abdest Muslukları ve Helalara Giden Pis Su Yollarının Onarımı

Tiryaki Çarşısı'nda, karakolhane tarafındaki mektepten cami şadırvanına kadar döşenmiş olan eski birerlik künklerle top çekme tamiriyle lağımlarda biriken kum ve çamurun tahliyesi yapılacaktır. Top çekme tamiri 1080 kuruş, lağım tahliyesi 200 kuruş, şadırvanın mermer sütunlarının içlerindeki kurşun boruları harap durumda olduğundan eskilerin çıkartılarak üç onuna boru döşenmesi maliyeti 260 kuruştur.

Cami'nin kâgir ayaklarındaki muslukların su yollarına dört onuna kurşun boru döşenmesi 315 kuruş, şadırvandan bu musluklara kadar döşenmiş olan eski birerlik künklerin zıvanalarına yedirme sarılarak tamiri 540 kuruş, cami hariminin ortasından iki taraftaki abdest musluklarının künklerinin tamiriyle lağımlarının tahliyesi ve dört onuna kurşundan boru ile değiştirilmesi; künk tamiri 480 kuruş, lağım tahliyesi 400 kuruş, kurşun borusu maliyeti 315 kuruştur. Şadırvandan iki tarafındaki kubbe mahallerine kadar yine künk tamiriyle lağım tahliyesi; künk tamiri 570 kuruş, lağım tahliyesinin maliyeti 450 kuruştur. Dökmeciler tarafındaki kubbenin söveli bölmeden kapısının yenilenmesi, içine derz yapılması ve badanası; kapısı 150 kuruş, derz ve badanası 135 kuruş, buradaki helalara ve su haznesinin içine lökün kalay yapılması 157,5

kuruş, helaların haznesinden Dökmeciler’de Osman Efendi dükkânı önüne kadar yarım sandık ile üzeri harpuştalı beş onuna kurşun boru döşenmesi 3500 kuruş, bahsedilen helalara altı onuna dolaşma kurşun boru döşenmesi 2600 kuruş, kubbe kapısının yenilenmesi, iç tarafına derz ve badana yapılması; kapısı 150 kuruş, derz ve badanası 135 kuruştur. Şadırvandan imaret kapısına kadar yine künklerin tamiriyle lağımların tahliyesi; künk tamiri 480 kuruş, lağım tahliyesi 400 kuruş olmak üzere toplam maliyeti 12.317,5 kuruş hesaplanmıştır.

18. Cami Avlusunda Memur Odası Yapımı

1 Kasım 1859 (5 Rebiulahir 1276) tarihinde hazırlanmış MVL. d, 834/18.10.3 numaralı arşiv belgesinde cami avlusunda yapılacak memur odasının yapımıyla ilgili açıklamalar bulunmaktadır. Belgeye göre Cami-i Şerif avlusuna yeniden taban ve yeni dünyadan sütunlu, kızanlıktan kuşaklamalı ve iki tarafı Bartın nukuş kaplamalı, üzerine yeniden bir çatı, alt tarafı yine rendesiz Bartın tavanlı, etrafı zeminden yüksek kerevetli, yeniden bir memur odası inşası 12 550 kuruş, nakliye ve hammaliyesi 1550 kuruş olmak üzere yapımın maliyeti 13.805 kuruş olarak hesaplanmıştır (Belge 8).⁴²

Süleymaniye Camii ve Külliyesi’nde 29 Eylül 1858 tarihinde başlayıp 3 Aralık 1859 tarihine kadar devam eden kapsamlı onarım çalışmasında arşiv belgeleri esas alınarak yukarıdaki bölümlerde anlatılan bilgilere göre 1. keşfe göre çıkartılan onarım mahalleri ile masrafların listesi Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. 1. Keşifte Çıkartılan Onarım Mahalleri ile Maliyetlerin Listesi

Onarım Gören Mahallerde İş Kalemleri	Maliyet (Kuruş)
29 Eylül 1858 - 3 Aralık 1859 tarihleri arasında ödenen işçilik tutarları	1.646.347
Cami üst örtüsü için kurşun ve kömür alımı	369.500
Cami hariminde kubbe ve duvarların sıvası ile nakışların tamiri için 30 kat yüksekliğinde iskele kurulması	387.074
Camiye ait tüm vitraylı pencere revzen kasalarının alçı dökülerek yenilenmesi	238.755
TOPLAM	2.641.676

Birinci keşifte belirlenen mahallerin onarım çalışmaları sürerken 12 Mayıs 1859 tarihinde yapılan 2. keşifte, onarımı yapılacak diğer mahaller ile bunların maliyetlerini içeren liste Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. 2. Keşifte Çıkartılan Onarım Mahalleri ile Maliyetlerin Listesi

Onarım Gören Mahallerde İş Kalemleri	Maliyet (Kuruş)
Minarelerde Yapılan Onarımlar	178.480
Cami ve türbe kubbeleri üzerindeki alemlerin onarımı	4900
Su haznesi yapımı ve su yollarının onarımı	24.897,5
Revaklı avlu	45.989
Cami iç mekânda eksik kalan mahallerin onarımı	427.196,5
Dış avlu kapılarının onarımı	32.191,5
Kanuni Sultan Süleyman Türbesi onarımı	166.418
Hürrem Sultan Türbesi Onarımı	32.668
Çamaşırhane onarımı	13.150
Helaların onarımı	39.952

⁴² BOA, MVL.d, 834/18.10.3, Tarih: 5 Rebîu’l-âhir 1276 (1 Kasım 1859).

Diğer helaların onarımı	22.920
Tabutluk onarımı	1695
Dükkânların onarımı	143.982
Karadeniz tarafındaki üç şerefeli minarenin 1. şerefeden sonra yeniden yapımı	479.997
Onarım sırasında yapılan muvakkithane	135.049,5
Havuz tarafında yer alan Darü'l-Muallimîn Mektebinin onarımı	33.343
Cami, şadırvan, abdest muslukları ve helalara giden pis su yollarının tamiri	12.317,5
Cami avlusunda memur odası yapımı	13.805
TOPLAM	1.808.951,5

Tablo 1 ve 2'de görüldüğü gibi Süleymaniye Külliyesi'nde 1858-1859 tarihleri arasında gerçekleştirilen onarım çalışmasında, 1 ve 2. keşiflerde çıkartılan onarım masrafları toplamı 4.450.627,5 kuruştur.

Sonuç

İstanbul'un en önemli dinî ve simge yapılarından biri olan Süleymaniye, inşa edildiği tarihten günümüze değin deprem, fırtına ve eskime gibi zamana bağlı olarak ortaya çıkan nedenlerden ötürü birçok kez tamire ve yenilenmeye ihtiyaç duymuştur. Süleymaniye Külliyesi'nin 1858-1859 yılları arasında gerçekleştirilen onarımıyla ilgili bilgi veren keşif defterleri, külliye yapımından sonra gerçekleştirilen en kapsamlı onarım etkinliğini ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Cami ile birlikte külliye bünyesindeki diğer binaları da kapsayan ve daha önceki araştırmalarda yer almayan bu onarım ve ek yapı çalışmaları, 19. yüzyılda sadece camide yapıldığı bilinen diğer onarım etkinlikleri içinde ayrı bir öneme sahiptir. Araştırma sonucu, bu onarımda kullanılan malzemeler, maliyet grupları ve dönemin fiyatları ile 19. yüzyıl Osmanlı inşaat ortamında gerçekleştirilen onarım etkinlikleri konusunda önemli bilgiler elde edilmiştir.

Keşif defterlerinin verdiği bilgilerden de anlaşılacağı gibi, bu onarımda külliye yapıları içinde en fazla onarım harcaması Cami'de yapılmıştır. Cami'de yapılan onarımların içinde en önemli olanı ana mekânda bulunan vitraylı pencere revzen alçı kasalarının tamamen yenilenmesidir. Diğer önemli onarım kalemi ise, Cami'nin Karadeniz tarafındaki iki şerefeli minaresinin fırtınada yıkılan külâhının altındaki peteğe de zarar vermesinden dolayı külâhla birlikte petek mahallinin de tamamen sökülerek yeniden inşa edilmesidir. Yine Karadeniz tarafındaki üç şerefeli minarenin ikinci şerefesinin 2 zira altına kadar olan kısmı da depremde zarar gördüğü ve yıkılma tehlikesi taşıdığı için külâh ile birlikte üçüncü ve ikinci şerefesi de tamamen yıkılarak yeniden yapılmıştır. Ayrıca, Süleymaniye Camii'nde 2007-2010 yılları arasında gerçekleştirilen onarımda, ana kubbenin harime bakan iç yüzeyinde yapılan raspalarda özgün süsleme üslubunun alçı ile kapatılarak üzerine 19. yüzyıla özgü Batı tarzında süslemelerin yapıldığı ortaya çıkartılmıştır. Batı tarzı süslemelerin 19. yüzyılda hangi tarihlerde yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak, incelenen onarım dönemine ait birinci keşifte, kubbenin sıvası ve badanası ile nakışlarının yenilenmesi için Cami harimi içinde 30 kat yüksekliğinde iskele kurulduğu, ana kubbede kapsamlı bir onarım ve süslemelerde yenileme çalışmalarının yapıldığı belirtilmektedir. Bu bağlamda arşiv materyallerinden elde edilen bilgiler değerlendirildiğinde, ana kubbede geleneksel süslemelerin alçı ile kapatılıp üzerine yapılan Batı tarzı süslemelerin olasılıkla incelenen onarım döneminde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Ayrıca bu onarım döneminde külliye diğer binalarında; Kanuni ve Hürrem Sultan Türbeleri ile şadırvan avlusunda, taç kapılarda, Darü'l-Muallim Mektebinde, hela ve su yollarında da onarım çalışmaları yapıldığı görülmektedir. Kanuni Türbesi'nde türbedar odası, avluda memur odası gibi yeni mekânların inşa edilmesi yanında, cami avlusunda yapılan muvakkithane de önemli bir ek yapı olarak ortaya çıkmaktadır. Süleymaniye Külliyesi'nde inşa edilen bu muvakkithane başkent İstanbul'da Ayasofya, Fatih ve II. Beyazıt Külliyelerinden sonra gelen dördüncü muvakkithane olma özelliği taşımaktadır. Diğer yandan, incelenen keşif

defterlerinde hemen hemen her onarım kaleminde özellikle yapının orijinal görünümünü bozmayacak nitelikte aslına uygun müdahalelerin yapılmasının istenmesi, onarımın yapıldığı dönemlerde de günümüzdeki çağdaş restorasyon ilkeleriyle örtüşen bir koruma anlayışın var olduğunu göstermektedir.

Diğer yandan, araştırma sonucu ortaya çıkan şu gerçeği de vurgulamak yerinde olacaktır: Süleymaniye Külliyesi gibi dinî ve sosyal hizmetlere adanmış ve hizmette sürekliliği esas alan bir anlayışla inşa edilen bu yapıların günümüze ulaşmasını sağlayan en temel etken, çeşitli nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan tahribatların zamanında yapılan müdahalelerle giderilmesi olmuştur. Bu onarımlar sayesinde Süleymaniye günümüzdeki ihtişamını, sağlamlığını ve estetiğini muhafaza ederek İstanbul'un dördüncü tepesinde pitoresk bir görünüm arz etmeye devam etmektedir. Araştırma, Süleymaniye Külliyesi'nin onarım tarihinin aydınlatılmasına sağladığı katkı yanında, dönemin inşaat ekonomisi hakkında yapılacak çalışmalara da ışık tutması açısından önem taşımaktadır.

Kaynakça

Yayımlanmış Eserler

- Akgün, H. Gökçen. “16. yy. Osmanlı Kenti İstanbul’da Kent İçi Konumlarına Göre Mimar Sinan’ın Külliye Gruplarında Yer Seçimi Etmenlerinin Tespiti ve Analizi”. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2005.
- Beyaz Tarih. “Süleymaniye Camii” *Beyaz Tarih*, erişim tarihi: 24.03.2020, <https://www.beyaztarih.com/ansiklopedi/suleymaniye-kulliyesi>.
- Cansever, Turgut. *Mimar Sinan*. İstanbul: Albaraka Türk Yay., 2005.
- Erçağ, Beyhan. “Mimar Sinan’ın Kalfalık Eseri Süleymaniye Camii”. *İlgi Dergisi* 22(54) (1988): 2-12.
- Ersen Ahmet, Ongun Nilgün, Savaş Akbulut Seden ve Şenyurt Yıldırım Büşra. “Süleymaniye Camii 2007-2010 Yılları Restorasyonu ve Restorasyon Kararları”. *Vakıf Restorasyon Yıllığı Dergisi* 3 (2011): 6-27.
- Eyice, Semavi. “İstanbul’da İlk Telgrafhane-i Âmire'nin Projesi (1855)”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 34 (1984): 61-72.
- Kuban, Doğan. *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion Konstantinopolis*. çev. Zeynep Rona. İstanbul: Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 2004.
- Kuban, Doğan. *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yay., 2007.
- Mungan, İhsan. *Strüktür Çözümü, Bir Şaheser Süleymaniye Külliyesi*. ed. Selçuk Mülayim, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara: 2007.
- Mülayim, Selçuk. “Bir Külliye'nin Öyküsü”. *Vakıf Restorasyon Yıllığı Dergisi* 3 (2011): 28-36
- Mülayim, Selçuk. “Süleymaniye Camii ve Külliyesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi* (38) 114-119. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010.
- Müller Wiener, Wolfgang. *İstanbul’un Tarihsel Topografyası*. çev. Ülker Sayın. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2007.
- Saatçi, Suphi. *Eminönü Dokusuna Sinan’ın Katkısı*. ed. Fatih Sadırlı, İstanbul: 1. Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı, 2006.
- Saatçi, Suphi. *Temelden Aleme İnşaat Süreci*. Bir Şaheser: Süleymaniye Külliyesi, ed. Selçuk Mülayim, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2007.

Sav, Murat “Süleymaniye Camii ve Çevresinin Arkeotopografyası ve Mimar Sinan’ın Alan Seçimi”. *Vakıf Restorasyon Yıllığı Dergisi* 3 (2011): 64-79.

Su Gül, Zühre., Çalışkan Mehmet ve Tavukçuoğlu Ayşe. “Geçmişten Günümüze Süleymaniye Camii Akustiği”. *Megaron Dergisi* 9 (3) (2014): 201-206, erişim tarihi: 21.06.2019, <https://megaronjournal.com>

Arşiv Belgeleri

Belge 1, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vâlâ Riyaseti Defterleri (MVL.d)*, Dosya No: 834, Gömlek Nu: 18.4.1, Tarih: 20 Saferu'l-hayrı 1275 (29 Eylül 1858).

Belge 2. BOA, *MVL.d*, 834/18.1.1, Tarih: 20 Saferu'l-hayrı 1275 (29 Eylül 1858).

Belge 3. BOA, *MVL.d*, 834/18.2.1, Tarih: 20 Saferu'l-hayrı 1275 (29 Eylül 1858).

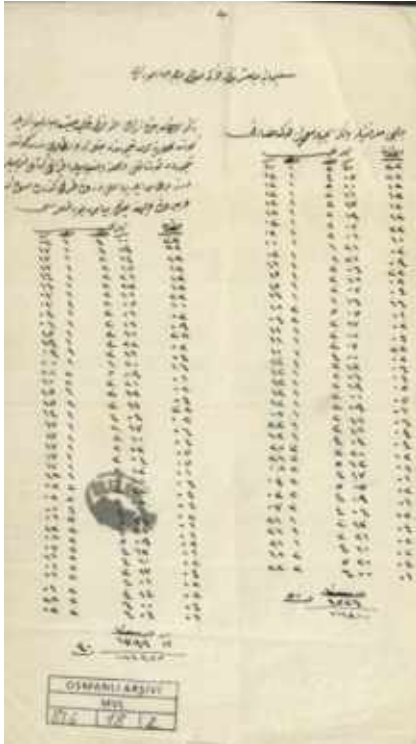
Belge 4. BOA, *MVL.d*, 834/18.9.1, Tarih: 9 Şevval 1275 (12 Mayıs 1859).

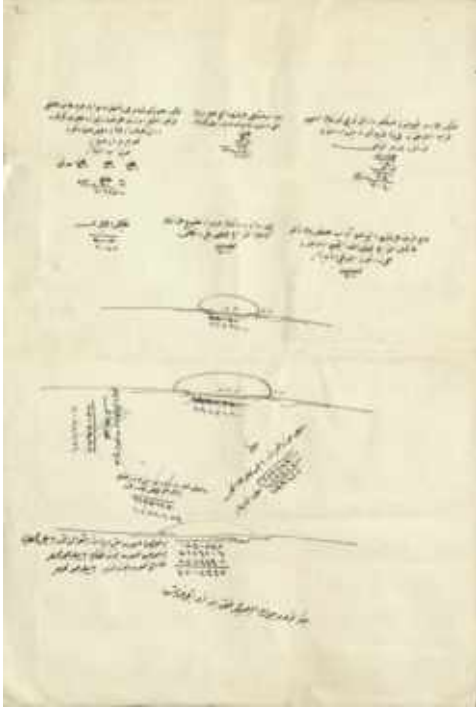
Belge 5. BOA, *MVL.d*, 834/18.9.1.2. Tarih: 9 Şevval 1275 (12 Mayıs 1859).

Belge 6. BOA, *MVL.d*, 834/18.10.1. Tarih: 9 Şevval 1275 (12 Mayıs 1859).

Belge 7. BOA, *MVL.d*, 834/18.10.2. Tarih: 9 Şevval 1275 (12 Mayıs 1859).

Belge 8. BOA, *MVL.d*, 834/18.10.3. Tarih: 5 Rebû'l-âhir 1276 (1 Kasım 1859).

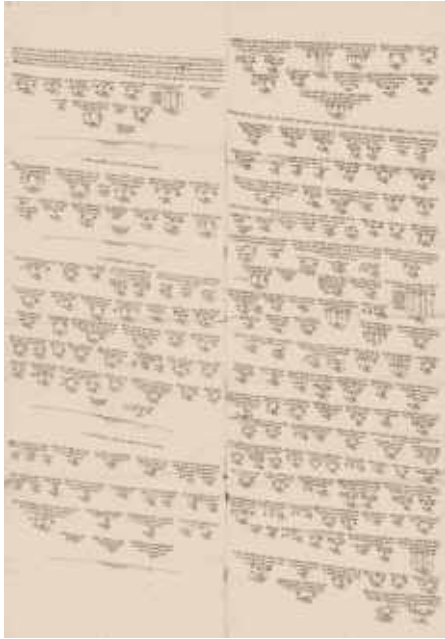
Ekler:**Belge 1.** Amele Ücretlerinin Detayı**Belge 2.** Cami İçinde Yapılan İskelenin Kereste Bedeli ve Kurulum Masraflarının Dökümü**Belge 3.** Dökme Havale Cam ve Çerçevesi Giderleri**Belge 4.** İkinci Keşifte Onarılması Gerektiği Belirlenen Yerlerden, Minare ve Alemlerde Yapılan Hesaplamalar

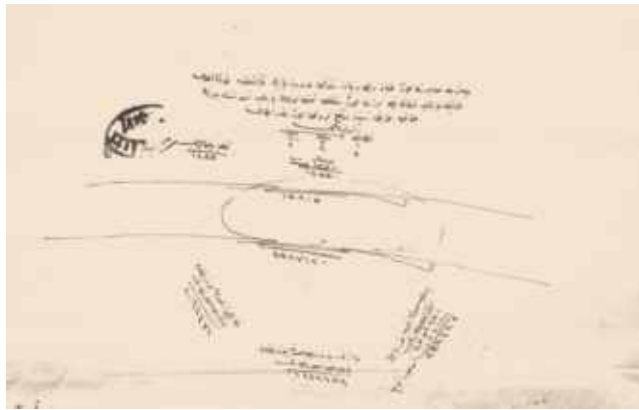
Belge 5. Su Yolları Onarımı ve Su Haznesi Yapım Masrafı

Belge 6. Caminin Vitraylı Pencereleeri, Pencere Söveleri, Cami İçindeki Çeşmeler, Revaklı Avlu ve Dış Avlu Kapıları Onarım Masrafları

Belge 7. Kanuni ve Hürrem Sultan Türbeleriyle Darü'l-Muallimîn Mektebi, Su Yollarının Onarımı ve Muvakithane Yapım Masraflarını Gösterir Belge

Belge 8. Cami Avlusunda Memur Odası Yapımı İle İlgili Masrafları Gösterir Belge

Summary

Süleymaniye Mosque and Complex, which is one of the symbols of Ottoman architecture and the greatest architectural work of the 16th century, was built by Mimar Sinan between 1550-57 with the directive of Suleiman the Magnificent. Süleymaniye is more than a mosque; it is an institutionalized social thought; an image that absorbs the entire history. The background meaning of Süleymaniye, which is not only an Ottoman Complex, is also very strong. In addition to its powerful image showing the physical strength of the Ottoman Empire, it also had a great impact in terms of showing the high image of the Empire and the dominance of the Islamic religion. Süleymaniye, which is also the symbol of the state, is also a reflection of the power of Suleiman the Magnificent. This largest complex of the Ottoman period is one of the centers of life in Istanbul; being an education center besides being a mosque, its soup kitchen, its surrounding structures such as the Ağa Gate and the Eski Saray, the fact that the sultans came very often for Friday prayers, its proximity to the bazaar area, its outer courtyard overlooking the Golden Horn, and its extraordinary location watching the world, as Evliya Çelebi said. In addition, Süleymaniye was built with one of the largest construction site organizations in the history of Ottoman architecture. It is a unique witness in terms of explaining the social and symbolic role of the great sultan's foundations in Ottoman urban life, as well as documenting the highest level of Ottoman Classical period construction technique and construction economy. In addition, the emphasis being placed on the mosque, which is the center of the complex, by the architect with the words "My journeyman's work", makes this structure even more prominent.

Since the 16th century when the Süleymaniye Complex was built, although it is known that no intervention has been made to cause changes in the main space volume, geometry, and dimensions; due various reasons, it has undergone some repairs at different times and different sizes in the historical process in the buildings within the complex and especially in the mosque located in the center of the complex. It has been stated in the sources that the Süleymaniye Complex underwent various repairs in the 19th century, in 1840, 1844, 1845, 1847, 1870, and 1873, respectively. In the Republican period, the first restoration in Süleymaniye was made by the General Directorate of Foundations in the 1940s. A new restoration was carried out by the General Directorate of Foundations in 1955-60, and in this restoration, only the baroque style calligraphy works in the main dome up to the upper level of the window were covered by painting. In the restoration carried out in the mosque harim between 1961-1967, the decorations belonging to the 19th century on the walls were scraped and these decorations, which were found to be original, were partially unearthed and revived. The use of cement and gypsum-containing mortars as plaster material in the repairs made in 1955-60, damaged the original structure. The last restoration work carried out in Sulaymaniyah between 2007 and 2010 includes the repairs made in the mosque and the cloister. In this repair, in addition to closing the cracks detected in the main dome of the mosque by injection, the original decorations of the 16th century, which emerged on the lower layers of the dome as a result of the scraps made in the main dome, were revived by evaluating their traces. In addition, repair and reinforcement works were carried out on the balcony honeycombs, spires, and alems of the minaret with three balconies on the east façade, the cement-based plaster, and decoration surfaces throughout the work were cleaned and repairs were made using mortars compatible with the original materials. In addition, the mouths of 256 cubes (sebu) with the mouth width of 15 cm and length of 45 cm in the dome of the mosque facing the interior and closed in previous repairs, were reopened in accordance with their original condition.

The most costly and most comprehensive repair in the Süleymaniye Complex, one of the most important works of our architectural history, after its first construction, carried out between 1858-1859 (H.1274/75) was examined in this study. The aim of the study is to have detailed information about this repair, which was not included in previous research studies among the repairs made in the Süleymaniye Complex in the 19th century. In the study, the

information obtained as a result of the examination of the estimation register prepared for this repair obtained from the Ottoman archives was evaluated by comparing them with the on-site detection studies. In the repair carried out in this period in the Süleymaniye Complex, repair works were carried out in the interior of the mosque, on the minarets, the tombs of Kanuni and Hürrem Sultan, the shadirvan courtyard, the portals, the Darü-l Muallim School, the toilet and waterways. In addition to the construction of new places such as the tomb master's room and the officer's room in the courtyard of the Kanuni Tomb, the muvakkithane built in the courtyard of the mosque emerges as an important additional structure. As it can be understood from the information given by the estimation register, the highest repair expenditure was made for the mosque among the complex buildings in this repair. The most important of the repairs made in the mosque is the complete renewal of the leaded windows and plaster cases in the main room. Another important repair item is the complete dismantling and rebuilding of the honeycomb area together with the spire, since the two-balcony minaret of the mosque on the Black Sea side which was destroyed in the storm also damaged the honeycomb under its spire. Also, the third and second balconies of the minaret with three balconies on the Black Sea side were completely demolished and rebuilt, since the second balcony's lower part up to 2 dhiras were damaged in the earthquake and were in danger of collapsing. In addition, during the repairs carried out in the Süleymaniye Mosque between 2007 and 2010, it was revealed that the original ornament style was covered with plaster on the scrapes made on the main dome, and 19th-century western-style decorations were made on it. It is not known exactly when these Western-style decorations were made in the 19th century. However, in the first estimation of the repair period examined, it was stated that a 30-story high scaffolding was built in the mosque's harim for the renewal of the plaster, whitewash, and decoration of the dome, and extensive repairs and renovation of the decorations were carried out on the main dome. This data shows that the western-style decorations made by plastering over the traditional decorations on the main dome probably belong to the repair period examined.

In the repair work that started on September 29, 1858, and continued until December 3, 1859, in the Süleymaniye Mosque and Complex, two separate cost estimates were carried out. According to the estimation, the repair costs were 2 641 676 kurus. While the repair works of the places determined in the first estimation were continuing, the repair costs were calculated to be 1 808 951.5 kurus in the 2nd estimation carried out for the repair of the missing places on 12 May 1859. In this way, in the repair work carried out in the Süleymaniye Complex between 1858-1859, the total of the repair costs incurred in the 1st and 2nd expeditions was calculated to be 4 450 627.5 kurus. In the research, important information was obtained about the materials used in this repair, the cost groups and the current prices of the period, as well as the repair activities carried out in the 19th-century Ottoman construction environment. In addition, it would be appropriate to emphasize the following fact revealed by the research. The main factor that enabled these structures, such as the Süleymaniye Complex, which was dedicated to religious and social services and built with an understanding based on continuity in service, to reach today, has been the elimination of the destruction that occurred due to various reasons with timely interventions. Thanks to these repairs, Süleymaniye preserves its current magnificence, strength, and aesthetics and continues to present a picturesque appearance on the fourth hill of Istanbul. The research is important in terms of not only contributing to the illumination of the restoration history of the Süleymaniye Complex but also shedding light on the studies to be made on the construction economy of the period.